
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Παιδιόφραστος - πεζόφραστος

Τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ πρόβλημα τοῦ τίτλου τοῦ ποιήματος «Διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων» ἀπασχόλησε καὶ πάλι τὴν ἔρευνα μὲ μιὰ ἐπανεξέταση τοῦ θέματος καὶ ὑποστήριξη νέων ἀπόψεων¹. Τὸ σημείωμά μου αὐτὸ σκοπὸ ἔχει νὰ προσφέρῃ ὀρισμένα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα βασισμένα στὴ μελέτη καὶ ἄλλων ἔργων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς μὲ πρωταγωνιστὲς τὰ ζῶα.

Παραθέτομε πρῶτα τὸ προοίμιον τοῦ ποιήματος, ὅπως τὸ ἐξέδωκε ὁ Wagner μὲ βάση ἓνα Παρισινὸ (P) καὶ ἓνα Βιενναῖο (V) χειρόγραφο²:

*Διήγησις παιδιόφραστος περὶ τῶν τετραπόδων,
ἵνα ἀναγνώσκωνται καὶ χρῶνται ταῦτα παῖδες,
οἱ φοιτηταὶ καὶ νεαροί, διὰ τὴν εὐνοσίαν·
γέγραπται γὰρ εἰς ἔνωσιν μαθήσεως καὶ πόθου.
ἔχουσιν δ' ὁμῶς ἔννοιαν καὶ βάρος³ τὰ τοιαῦτα·
νόησε μόνον ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν τὴν ἔχουν.*

Τὸ V στὸν πρῶτον στίχον μᾶς δίνει τὴ γραφὴν *πεζόφραστος*, ἐνῶ παραλείπει τοὺς στ. 4 καὶ 6⁴.

Σχετικὰ μὲ τὴ γραφὴν *παιδιόφραστος*, ἡ ἔρμηνεία «αὐτὸς ποὺ λέγεται χάριν παιδιᾶς» τοῦ Εὐδ. Τσολᾶκη⁵, παρ' ὅλας τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ ἀπὸ γλωσσικὴ καὶ σημασιολογικὴ ἄποψη διετύπωσε ὁ F. Dölger⁶, εἶναι ἀπόλυτα ἱκανο-

---

1. Βλ. ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, Παρατηρήσεις στοὺς πρώτους στίχους τῆς «Διηγῆσεως παιδιοφράστου τῶν τετραπόδων ζώων», Ἑλληνικά 17 (1962) 318-324, F. D(ÖLGER), BZ 54 (1962) 350, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Παιδιόφραστος - πεζόφραστος, Zeitschrift für Balkanologie 1 (1962) 6-8, Πρβλ. Κ Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας⁴, ἸΑΘ. 1968, σ. 510.

2. G. WAGNER, Carmina graeca medii aevi, Λιψία 1874, σ. 141, κ.έ.

3. Τὸ χφ δίνει: *βάβος*. Ὁ Στ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Διορθώσεις καὶ ἐρμηνεῖαι εἰς Διήγησιν παιδιοφράστον τῶν τετραπόδων ζώων, BNJ 5 (1927) 353, διορθώνει σὲ *βάθος*.

4. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 320.

5. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 323.

6. DÖLGER, Παιδιόφραστος - πεζόφραστος, σ. 7-8.

ποιητική καί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ἐνισχύεται καί ἀπό ἄλλες μαρτυρίες. Ὁρθότατα ἀκόμη ὁ ἴδιος μελετητής προσδίδει στήν ἐπιγραφή «πεζῆ φράσει» τοῦ χφ τοῦ Ἑσχοριάλ (S) τή σημασία τῆς μεταφορᾶς ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ δημῶδη γλῶσσα¹ καί ὅχι τὴ σημασία ποιήματος σὲ δημῶδη γλῶσσα καί πολιτικούς στίχους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Dölger².

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ Τσολάκη μᾶς δημιουργεῖ τὸ πρόβλημα ποῦ εἶναι τὸ σὲ ἀρχαία γλῶσσα κείμενο ποῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ βιβλιογράφου, μεταφέρει ὁ ποιητής τῆς Διηγῆσεως σὲ «πεζῆ φράση». Ἡ δυσκολία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀρθῆ, ἂν ὑποθέσωμε ὅτι μὲ τὴ λέξη *πεζόφραστος* ὁ ἀντιγραφέας τοῦ S ζήτησε νὰ διαστείλῃ τὴ δημῶδη γλῶσσα τοῦ «ποιήματος τῶν ζῶων» ἀπὸ τὰ γραμμένα σὲ λόγια γλῶσσα ἀνάλογα ἔργα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ «Φυσιολόγος» ἢ οἱ «Στίχοι περὶ ζῶων ιδιότητος» τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ³. Ἴσως μάλιστα ἡ αἰσθητὴ ἐξάρτηση ὀρισμένων σημείων τῆς Διηγῆσεως ἀπὸ τὸν «Φυσιολόγο»⁴ νὰ ἔκαμε τὸν βιβλιογράφο νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὸ ποίημα ποῦ ἐξετάζομε ἀποτελοῦσε μεταφορὰ σὲ «πεζῆ γλῶσσα» τοῦ λογίου αὐτοῦ κειμένου.

Ἐρχόμαστε τώρα στήν ἐξέταση τῆς γραφῆς *παιδιόφραστος*. Οἱ εἰσαγωγικοὶ στίχοι τοῦ ποιήματος, ὅπως μᾶς τοῦς δίνει τὸ Παρισινὸ χφ, θυμίζουν νοηματικὰ ἓνα βυζαντινὸ σχόλιο στήν Ὀμηρικὴ Βατραχομυομαχία⁵: *Ὁ δὲ ρήτορσι μόνον καὶ ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις εὐπορίαν Ὀμηρος δίδωσι ..., ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς παῖζειν ἐθέλουσι σπουδαῖα προστίθῃσι παίγνια ... συγκέκραται γὰρ αὕτη [ἡ Βατραχομυομαχία] παιγνίοις τε καὶ σπουδάσμασι, καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον ἀρμόζει μείραξιν ἀπαλοῖς ἐπτοημένοις περὶ τὰ παίγνια, ὅσους δηλαδὴ ἔτι ἢ ἐγκύκλιος παιδεύσεις γαλακτοτροφεῖ. ἐπεὶ δ', ὡς φθάνομεν λέξαντες, μέτεστι ταύτη τῷ γε κατ' ἀλήθειαν βλέποντι καὶ συχνῆς ὠφελείας ...*

Ἡ ἀντιστοιχία τοῦ σχολίου μὲ τὸ προοίμιο ποῦ ἐξετάζομε προσδιορίζεται στὰ ἀκόλουθα σημεῖα: ὅπως ἡ Διήγησις, ἔτσι καὶ ἡ Βατραχομυομαχία, σύμφωνα μὲ τὸν Σχολιαστὴ, ἀπευθύνεται στὰ παιδιά, «τοῖς παῖζειν ἐθέλουσι ...

1. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 321-322, ὅπου καὶ πολλὰ παραδείγματα γιὰ τὴ χρῆση αὐτῆ. Ἄς προστεθῆ ὅτι καὶ στὸ χφ 184 τῆς Μονῆς Φιλοθέου, ποῦ περιέχει μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ «Περὶ Παρθενίας» τοῦ Μ. Βασιλείου, ὑπάρχει ἡ σημείωση (ΛΑΜΠΡΟΥ, Κατάλογος, τόμ. Α', σ. 164, ἀριθ. 1948): *ἐγὼ ὅσον ἐδυνήθηκα, ἀδελφοί, τὸ ἔφερα εἰς πεζοτέραν φράσιν.*

2. DÖLGER, ὁ.π., σ. 7.

3. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου: F.S. LEHR'S-F. DÜBNER, *Manuelis Philae versus iambici de proprietate animalium*, στὸν τόμο *Poetae Bucolici et Didactici*, Παρίσι 1862, σ. 1-48.

4. Πρβ. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, τόμ. Γ', σ. 186. Τὴ συγγένεια τῶν δύο κειμένων παρετήρησε καὶ ὁ ΜΙΧ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Ὁ «Φυσιολόγος» καὶ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὰς ἀποκρύφους ἐπιστήμας, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 18 (1923) 309.

5. A. LUDWICH, *Die homerische Batrachomachia*, Λιψία 1896, σ. 198, 1 κ.έ.

προτίθησι παίγνια» (πρβ. παιδιόφραστος), αλλά υπάρχει και ωφέλεια γι' αὐτὸν ποῦ θὰ θελήσῃ νὰ ἐξετάσῃ βαθύτερα τὸ ἔργο (πρβ. ἔχουσιν δ' ὁμως ἔννοιαν καὶ βάρος τὰ τοιαῦτα). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ στὰ δύο κείμενα συνιστᾶται ἡ προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη στὴν ἀλληγορικὴ σημασία τοῦ ἔργου ποῦ θὰ διαβάσῃ¹.

Προσεκτικότερη ἔρευνα σὲ βυζαντινὰ κείμενα μὲ κύριους πρωταγωνιστὲς τὰ ζῶα μᾶς δίνει καὶ ἄλλα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα ποῦ ἐξετάζομε. Ἔτσι, στὴν προλογικὴ του ἐπιστολὴ τῆς πρώτης γνωστῆς ἐκδόσεως τῆς «Γαλεομυομαχίας» τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου (1494)², ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Βατραχομυομαχίας τὶς ἴδιες ἐκφράσεις τοῦ βυζαντινοῦ σχολίου³: «Ὁμηρος μὲν ὁ τῶν ποιητῶν γονιμώτατος τῶν τοῦ Χίου παίδων ἐαυτῷ παραθαθέντων παιδεύεσθαι Βατραχομυομαχίαν... καὶ ἄλλα ὅσα παιγνίων ἀνάμεστα τοῖς τε παισὶν ἐκείνου ... συνετίθετο.

Ἄλλὰ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου «Σχέδη μῦδος» φαίνεται προορισμένο γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία⁴: εἰ βούλεσθε, ὦ παῖδες, τραφῆναι τήμερον λογικῶς, ἰδοὺ ὁ μῦς ὑμῖν τὸ συσσίτιον δίδωσιν. Τὸ χωρίο αὐτό, καθῶς καὶ τὰ ἄλλα ποῦ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν καὶ τὴν ἐρμηνεία: παιδιόφραστος (= ὁ λεγόμενος γιὰ παιδιά)⁵, ἀφοῦ βλέπομε ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα ἀπευθύνονται στὰ παιδιά τοῦ σχολείου⁶. Σχετικὰ τώρα μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι τὸ κείμενο τῆς Διηγῆσεως δὲν προορίζεται γιὰ σχολικὴ χρῆσιν ἐξαιτίας τῆς ἐλευθεροστομίας του⁷, ἄς σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ «Πουλολόγος» καὶ «τὸ ποίημα τῶν δώδεκα μηνῶν» χαρακτηρίζονται, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ πιὸ κάτω, στὸν τίτλο ἐνὸς χειρογράφου, κατάλληλα γιὰ τοὺς φοιτητὲς, χωρὶς φυσικὰ τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦσαν πράγματι σχολικὲς ἀνάγκες.

Ἀπλούστατα, τόσο οἱ προλογικοὶ στίχοι τῆς Διηγῆσεως, ὅσο καὶ οἱ ἐπιγραφὰς τῶν ἔργων αὐτῶν ἐπαναλαμβάνουν ἓνα στερεότυπο ἐκφραστικὸ τρό-

1. Γιὰ τὴν ἀλληγορικὴν σημασίαν τῆς Διηγῆσεως, βλ. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 320-321.

2. Γιὰ τὴν ἐκδοσὴν αὐτῆς, βλ. D. J. GEANAKOPOLOS, "Ἕλληνες λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν (μτφ. Χ.Γ. Πατρινέλη), Ἀθήναι 1965, σ. 154-155. Ἀνατύπωση τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἀπὸ τὸν E. LEGRAND, B. H. XV et XVI siècles, τόμ. 1, Παρίσι 1885, σ. 18-19.

3. H. HUNGER, Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg, Βιέννη 1968, σ. 74, 3 κ.έ.

4. J. FR. BOISSONADE, Anecdota Graeca, τόμ. 1, Παρίσι 1829, σ. 429.

5. Πρβ. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 318.

6. Σχετικὰ μὲ τὴν σχολικὴν χρῆσιν τοῦ ἔργου τοῦ Προδρόμου, πρβ. S. G. MERCATI, Intorno agli Schéδη μῦδος, Studi Bizantini 2 (1927) 14, JOHN-THEOPH. PAPADEMETRIU, Τὰ Σχέδη τοῦ Μῦδος: New Sources and Text, Illinois Studies in Language and Literature 58 (1969) 213-214.

7. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, τόμ. Γ', σ. 185, ΤΣΟΛΑΚΗ, ὁ.π., σ. 320, DÖLGER, ὁ.π., σ. 8.

πο, πού μᾶς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλα κείμενα. Ἔτσι, οἱ στ. 2-3 τοῦ ποιήματος πού ἐξετάζουμε:

*ἵνα ἀναγινώσκονται καί χρῶνται ταῦτα παῖδες,
οἱ φοιτηταὶ καί νεαροί, διὰ τὴν εὐνοσίαν*

παρουσιάζουν ἀναλογίες μὲ τὴν ἐπιγραφή κειμένου σχολικῆς χρήσεως πού βρίσκεται στὸν κώδ. 338 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων καί περιέχει: «Γεωργίου τοῦ Ζυγαβηνοῦ κ(αι) Θεοδώρου τοῦ Πτωχοπροδρόμου περὶ τῶν δασυνομένων καί ψιλουμένων λέξεων»¹. Τὸ ἔργο προβάλλεται ἀπὸ τὸ ἔμμετρο προοίμιό του²:

ὡς ἄθροισμὰ τ(ε) τῶν πο | λλῶν κ(αι) νέων φοιτητῶν τε.

Ὅσο γιὰ τὸν στ. 4:

γέγραπται γὰρ εἰς ἔνωσιν μαθήσεως καὶ πόθου,

αὐτὸς ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἐπιγραφή παραλλαγῆς τοῦ δημόδου «ποιήματος τῶν δώδεκα μηνῶν»³: *εἰς τέρψιν καὶ μάθησιν τῶν φυτητῶν | ταιιδέα τῶν δώδεκα μηνῶν*, ὅπως καὶ μὲ ἐπιγραφή τοῦ «Πουλολόγου», πού περιλαμβάνεται στὸν ἴδιο κώδικα⁴: *Πουλολόγος... πρὸ(ς) τέρψιν καὶ μά|θησιν ἀν(θρώπ)ωντὲ καὶ νέων παράδηγμα πολάκ(ις)*⁵.

Οἱ εἰσαγωγικοὶ λοιπὸν στίχοι τῆς Διηγῆσεως, ὅπως παραδίδονται ἀπὸ τὸ Παρισινὸ χφ, ἀπηχοῦν τὴ βυζαντινὴ ἀντίληψη πού θεωρεῖ τὰ ἀλληγορικὰ ἔργα μὲ πρωταγωνιστὲς τὰ ζῶα ἕνα εἶδος λογοτεχνικῆς παιδιᾶς, κατάλληλης γιὰ τὴ νεαρὴ ἡλικία, καὶ ἀκολουθοῦν φραστικούς τρόπους κοινούς καὶ σὲ ἄλλα μεσαιωνικὰ κείμενα.

2. Μιὰ παροιμιακὴ ἔκφραση στὸ μυθιστόρημα τοῦ Μανασσῆ

Οἱ στίχοι τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μανασσῆ πού παραθέτομε⁶:

1. Ἡ πατρότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀμφισβητεῖται. Πρβ. ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ, τόμ. Β', σ. 717, CH. ASTRUC - M. L. CONCASTY, Catalogue des manuscrits grecs. Le Supplément Grec, τόμ. 3, Παρίσι 1960, σ. 209 κλπ.

2. Ν. Α. ΒΕΝ, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Ἀθῆνα 1967, σ. 351.

3. Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, Ἀνέκδοτοι παραλλαγαὶ δημοδῶν μεσαιωνικῶν κειμένων. Α' Ὁ κώδιξ Κωνσταντινουπόλεως 35, Ἀθηνᾶ 67 (1963-1964) 108.

4. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, ὁ.π.

5. Πρβ. ST. KRAWCZYNSKI, Ὁ Πουλολόγος, Βερολίνο 1960, σ. 28, κριτ. ὑπόμν.

6. ΕΥΑ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗ, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ καὶ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ μυθιστορηματὸς του «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν», Θεσσαλονίκη 1967, σ. 60, 22 κ.έ.

*Ἄν ἔνδον ἔχῃς τὸ κακόν, ἂν τὸν προδότην θάλαπης,
κἂν τεῖχος ἔχῃς σιδηροῦν, κἂν καταχάλκους πύργους,
εὐάλωτον τὸ φρούριον, ἀφύλακτος ἢ πόλις¹,*

καὶ ποῦ ἀνάλογοί τους ὑπάρχουν καὶ στὴ «Σύνοψη Χρονική» τοῦ ἴδιου συγγραφέα (στ. 6554 κ.έ.)², θυμίζουσι τὸ ἀκόλουθο τμήμα τῆς Χρονογραφίας τοῦ Κεδρηνοῦ (τόμ. 2, σ. 307,6 κ.έ. Bonn), ποῦ ἀναφέρεται στὰ μέτρα ἀμύνης ποῦ ἔλαβε ὁ Νικηφόρος Φωκάς γιὰ τὴν προσωπική του προστασία: *ὅτε γὰρ τὸ τεῖχος τοῦ παλατίου κατεσκευάζετο, μιᾷ τῶν νυκτῶν ἀνὰ τὴν θάλασσαν ὑποπλέων τις ἐξεβόησεν ἄῶ βασιλεῦ, ὑψοῖς τὰ τεῖχη, κἂν μέχρη πόλου φθάσης, ἔνδον τὸ κακόν, εὐάλωτος ἢ πόλις³».*

Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμε ὅτι τὰ δύο ἔργα μεταφέρουν, ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, μιὰ παροιμιακὴ ἔκφραση τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Ν. Γ. Πολίτης συσχέτιζε ἐννοιολογικὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ Μανασσῆ μετὰ τὴ γνωστὴ μεσαιωνικὴ παροιμία: *Σαρακηνὸς στὸ σπίτι σου καὶ σὺ ὅπου θέλῃς γύρευε⁴.*

3. Μυριοχιλιοκατάδαρτον

Γνωστοὶ εἶναι στὴν ἔρευνα οἱ στίχοι ἐκεῖνοι ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα», ὅπου ὁ ἥρωας, ἐνῶ ἐπισκέπτεται τὸ Ἐρωτόκαστρο, φτάνει μπροστὰ σὲ μιὰ πόρτα μετὰ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή⁵:

*Τὸν οὐκ ἐφθάσαν τον ποτὲ τὰ βέλη τῶν Ἐρώτων,
μυριοχιλιοκατάδαρτον εὐθὺς νὰ τὸν ποιήσουν.*

Τὸ μοναδικὸ χφ τοῦ ἔργου (Paris. gr. 2909) μᾶς δίνει τὸν τύπο *μυριοχιλιοκατάδαρτον*. Ὁ Δ. Ι. Μαυροφρύδης ἐκδίδει *μυριοχιλιοκατάδαρδοστον*, εἰκάζοντας στὸ λεξιλόγιό του ὅτι ὀρθότερη εἶναι ἡ γραφὴ *μυριοχιλιοκατάδαρδευτον⁶*, ποῦ εἶχε προτείνει λίγο παλαιότερα καὶ ὁ Α. Ellissen⁷. Ὁ Γ. Μηλιάδης

1. Οἱ στίχοι δὲν παραδίδονται ἀπὸ ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ μυθιστορήματος. Πρβ. ΤΣΟΛΑΚΗ, ὅ.π., σ. 97.

2. Ὁ συσχετισμὸς ἀπὸ τὸν ΤΣΟΛΑΚΗ, ὅ.π.

3. Πρβ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Παρανοηθέντες στίχοι ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Κεδρηνοῦ, Ν. Ἑλλην. 1 (1904) 101-103, ὅπου καὶ προσπάθεια μετρικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς Χρονογραφίας.

4. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Ἑρμηνευτικὰ εἰς τὰς βυζαντινὰς παροιμίας, Ἐπετ. Παρνασσῶ 2 (1898) 119.

5. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, Βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα, Ἀθήναι [1955], σ. 106, 259 κ.έ.

6. Δ. Ι. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΟΥ, Ἐκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης, τόμ. Α', Ἀθήν. 1866, σ. 220.

7. Α. ELLISSEN, Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur, τόμ. 5,2, Λιψία 1862, σ. 234.

ἀνατυπώνοντας τὸ κείμενο διορθώνει *μυριοχιλιοκατάδαρτον*¹, διόρθωση ποὺ τὴ δέχεται καὶ ὁ Ε. Κριαρᾶς παραθέτοντας καὶ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτῆ².

Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ τῶν Ἑρώτων, ποὺ τυραννοῦν καὶ δέρνουν τὸν ἄτυχο ποὺ θὰ πέση στὴν ἐξουσία τους, βρίσκεται ἀπαράλλαχτο καὶ στὰ «Ἑρωτοπαίγνια» με ἀξιοσημείωτες λεκτικές ὁμοιότητες με τὸ κείμενο τοῦ «Βέλθανδρου»³:

*Γειά δέ, κυρά μου, στόρησε καὶ βάλε με τὸν νοῦν σου
πόσους δαρμούς μ' εδείρασιν οἱ ἔρωτες διὰ σένα.*

Ἀνάλογο νόημα ἔχομε καὶ στὸν στ. 630:

δαρμούς πολλοὺς κ' ἐρωτικούς καὶ στεναγμούς μεγάλους.

Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ «Βέλθανδρου» ἐπανέλαβε στοὺς στίχους του μιὰ εἰκόνα ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν κοινὴ στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ διόρθωση *μυριοχιλιοκατάδαρτον* εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη.

4. Καλοκαίρι; (Ἑρωτ. Α 996)

Στοὺς παρακάτω στίχους τοῦ «Ἑρωτόκριτου» ἡ Ἀρετούσα, φέρνοντας στὸ νοῦ τῆς τὴν ἀγάπη ποὺ εἶχε γιὰ τὸ διάβασμα, με νοσταλγία λέγει στὴν πιστὴ νένα (Α 987 κ.έ.):

*Θυμᾶσαι το πόσες φορές μοῦ λεγες, «θυγατέρα,
ἴντα τὸ θές τὸ διάβασμα τὸ τόσο νύκτα μέρα,
.....
καὶ ἴγὼ ἴχα τόση πεθυμιὰ (πούρι μεγάλο πράμα)
νὰ βάνω στὸ προσκέφαλο κάθε βραδὺ τὸ γράμμα·
τὸ ἴχα ξυπνήσει ἐφώνιαζα «Κιαμιὰ φωτιά ἄς μοῦ φέρη» 995
καὶ σὺ πολλὰ βαριούσουν το, Νένα, τὸ καλοκαίρι.*

Τὸ χφ τοῦ «Ἑρωτόκριτου», ὅπως καὶ ἡ β' ἐκδοσις τοῦ ποιήματος (1737), ἔχουν *καλοκαίρι*, ἐνῶ στὴν α' ἐκδοσις (1713) λείπει τὸ φύλλο ποὺ ἔπρεπε νὰ περιέχῃ τὸ χωρίο αὐτό⁴. Ἡ γραφὴ ὅμως *καλοκαίρι* δὲν μᾶς δίνει κανένα νόημα·

1. Γ. ΜΗΛΙΑΔΗ, Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Ἀθήνα 1925, σ. 140-141.

2. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, Παρατηρήσεις στὸ κείμενο τοῦ μυθιστορήματος «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα», *Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati*, SBN 9 (1957) 243-244.

3. D.C. HESSELING - H. PERNOT, Ἑρωτοπαίγνια, Παρίσι 1913, σ. 54, 626 κ.έ.

4. Τίς πληροφορίες αὐτὲς ὀφείλω στὴν εὐγενικὴ ὑπόδειξη τοῦ καθηγ. κ. Α. Πολίτη, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ.

γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἡ σωστὴ ἀνάγνωσις τοῦ φωνητικὰ γραμμένου *καλοκέρι* (ἢ *calochieri*) τοῦ πρωτοτύπου (ἢ τοῦ ἀρχετύπου) δὲν εἶναι *καλοκαίρι*, ἀλλὰ *καλοκέρι*. Ἡ Ἀρετούσα δηλαδὴ, μόλις ξυπνοῦσε, ζητοῦσε φῶς γιὰ νὰ διαβάσῃ τὸ βιβλίον ποὺ εἶχε κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό της ἀπὸ τὴν προηγούμενη νύχτα, κάνοντας τὴ νένα νὰ δυσανασχετῆ νὰ φέρνῃ κάθε φορὰ τὸ *καλοκέρι*, ποὺ ἦταν ἴσως ἓνα μεγάλο, ἐπίσημο κερὶ. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ λ. *φωτιά* τοῦ προηγ. στίχου ποὺ σημαίνει: φῶς, *λυχνάρι*¹.

Ἀνάλογοι σχηματισμοὶ σὲ *-κέρι* δὲν εἶναι ἄγνωστοὶ στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους² καὶ στὰ δημοτικὰ μας τραγούδια.

Palermo

ΔΗΜ. Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΟ ΣΤΟ «ΑΝΑΚΑΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΛΗΣ»

Στὸ μοναδικὸ χειρόγραφο (Paris. Gr. 2873, φ. 187^r-191^r), ποὺ μᾶς διέσωσε τὸ γνωστὸ στιχοῦργημα τοῦ 15ου αἰώνα «Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης», ἡ ἀρχὴ τοῦ στ. 14 μᾶς παραδίδεται ὡς *ἡ τοῦρκυ ὅται*. Τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ πρῶτος ἐκδότης *Émile Legrand*³ ἐδιάβασε ὡς *οἱ Τουρκιῶται*, καὶ τὴν ἀνάγνωσή του τὴ δέχτηκαν ὅλοι οἱ ὡς τὸ 1956 ἐκδότες καὶ διορθωτὲς τοῦ ἔργου: Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - Κεραμεύς⁴, Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης⁵ καὶ Φαίδων Μπουμπουλίδης⁶, καθὼς καὶ ὅσοι τὸ ἀναδημοσίευσαν⁷.

Στὰ 1956 ὁ καθηγητὴς κ. Ε. Κριαρᾶς, ἐπιχειρώντας μιὰ νέα, τὴν πρώτη ἀ-

1. Ἡ παρατήρησις εἶναι τοῦ Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗ, Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, Κρ. Χρ. 7 (1953) 413.

2. Βλ. Γ. Ι. ΚΟΥΡΜΟΥΛΗ, Ἀντίστροφον λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθήναι 1967, σ. 180, Π. ΒΛΑΣΤΟΥ, Συνώνυμα καὶ συγγενικά, Ἀθήνα 1931, σ. 103, 271. Νὰ προστεθοῦν: *ἀργοκέρι* (Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικόν..., τόμ. Α', σ. 928), *λαμπροκέρι* (Γ. Α. ΜΕΓΑ, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας, Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχ. 5 [1950] 44), *παπαδοκέρι* (N. ΤΟΜΜΑΣΕΟ, *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*, τόμ. 3, Βενετία 1842, σ. 69).

3. *Les oracles de Léon le Sage: La bataille de Varna; La prise de Constantinople, poèmes en grec vulgaire*, Παρίσι 1875, σ. 85-100 [Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique, Nouvelle Série, No 5, Ἀθήνα 1875].

4. Διορθώσεις εἰς τὸ Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης, Β.Ζ. 14 (1905) 495-497.

5. Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος ἢ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση καὶ Μαρίνου Ζάνε, Τεργέστη 1908, σ. 39-43.

6. Κρητικὴ Λογοτεχνία, Ἀθήναι [1955] σ. 3-5 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη Ἄετοῦ ἀρ. 7].

7. Βλ. Νέα Ἰστορία 57 (1955) 728-731, ἀναδημοσίευσσις Γ. Θ. ΖΩΡΑ.

ληθινά κριτική έκδοση του στιχουργήματος¹, διαβάζει τὸ χωρίο αὐτὸ οἱ *Τούρκοι* ὅτε. "Ἐτσι ἡ σχετική περικοπή, ὅπου ἓνα καράβι ἀγγέλλει τὴν ἄλωση τῆς Πόλης (στ. 12-15), παίρνει στὴν ἔκδοσή του τὴ μορφή:

*Ἐγὼ γομάρων δὲ βαστώ, ἀμμὲ μαντάτα φέρνω
κακὰ διὰ τοὺς χριστιανούς, πικρὰ καὶ δολωμένα:
Οἱ Τούρκοι ὅτε ἤρθασιν, ἐπήρασιν τὴν Πόλιν,
ἀπόλεσαν τοὺς χριστιανούς ἐκεῖ καὶ πανταχόθεν.*

Στὴν οἰκεία σημείωση τῶν σχολίων ποὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοσή του (σ. 39-41), ὁ κ. Κριαρᾶς, ἀφοῦ πρῶτα ἀποκρούει πειστικὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Legrand, βασισιμένος στὸ ὅτι τύπος *Τουρκιώτης* δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλο μεσαιωνικὸ κείμενο καὶ στὸ ὅτι στὸ ἴδιο στιχουργήμα χρησιμοποιεῖται πῶς κάτω (στ. 28) τὸ συνηθισμένο ἔθνικὸ *Τούρκοι*, δικαιολογεῖ τὴ δική του παραδοχὴ ὡς ἐξῆς: «Ὁ ἀρχαῖκός τύπος ὅτε δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζη, ἀφοῦ ... καὶ ἄλλοι ἀρχαῖστικοί τύποι καὶ ἀρχαῖστικὲς λέξεις ἀπαντοῦν στὸ κείμενο· ὅτι ἐξ ἄλλου ὁ σύνδεσμος ὅτε ἔχει ἐδῶ τὴ θέση του εἶναι φανερό. Τὸ καράβι λέει τὸ μαντάτο: "Ὅταν ἤρθαν οἱ Τούρκοι, (ὅταν) ἐκυρίευσαν τὴν Πόλη, ἀφάνισαν τοὺς χριστιανούς καὶ ἐκεῖ καὶ παντοῦ". Γιατὶ πρέπει νομίζω νὰ συνδέσουμε τὸ ὅτε ὄχι μόνον μὲ τὸ πρῶτο ρῆμα, τὸ ἤρθασιν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ δεύτερο, τὸ ἐπήρασιν, ἀφοῦ ἐκεῖνο ποὺ θέλει νὰ τονίσῃ ἰδιαίτερα ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι τόσο ἡ ἄλωση, ὅσο ἡ καταστροφή (ἡ ἀπώλεια) τῶν Χριστιανῶν καὶ στὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους καὶ στὶς ἄλλες περιοχὲς (πρβ. στ. 13, 23). Τὸ ἀσύνδετο: ἤρθασιν, ἐπήρασιν, καθὼς δὲν πειράζει στὴν κυρία πρόταση (ποῦ ὑπάρχει κατὰ τὴ γραφὴ τῆς ἔκδοσης Legrand), τὸ ἴδιο δὲν πειράζει καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὅλος ὁ στίχος 14 ἀποτελεῖ χρονικὴ πρόταση. Μιὰ τέτοια παράλειψη τοῦ χρονικοῦ συνδέσμου, καθὼς ὑπονοεῖται σὲ ὁμοειδεῖς προτάσεις ποὺ ἀκολουθοῦν, δὲν εἶναι σπάνια στὰ δημοτικὰ τραγούδια». Καὶ ὁ κ. Κριαρᾶς φέρνει σχετικὰ τρία παραδείγματα, δύο ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια καὶ ἓνα ἀπὸ βυζαντινὸ ἔμμετρο μυθιστόρημα.

Ἐπομένως, ὅσο κι ἂν ἡ ἀνάγνωση τοῦ κ. Κριαρᾶ μᾶς ἀπάλλαξε ὀριστικά, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸ ἔμμετρο παρανάγνωσμα οἱ *Τουρκιῶται*², ὀρισμένες

1. Τὸ Ἐνακάλημα τῆς Κωνσταντινόπολης. Κριτική ἔκδοση μὲ εἰσαγωγὴ, σχόλια καὶ γλωσσάριο, Θεσσαλονίκη 1956, καὶ ἔκδοση β' συμπληρωμένη, Θεσσαλονίκη 1965. Οἱ παραπομπὲς θὰ γίνωνται μόνον στὴ β' ἔκδοση.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ κ. Κριαρᾶς (σχόλια στὸ στ. 14), ὅτι μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Ἐνακαλήματος ἀπ' αὐτὸν (1956), ὁ G. MORAVCSIK, δὲν περιέλαβε κατὰ τὴ β' ἔκδοση τοῦ ἔργου του *Byzantinoturcica*, στὴν ἐξαντλητικὴ παράθεση τῶν τύπων τοῦ ἔθνικοῦ ὀνόματος τῶν Τούρκων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ βυζαντινὲς πηγές, τὸν τύπο *Τουρκιῶται*, τὸν ὁποῖο εἶχε ἀναγράψῃ στὴν α' ἔκδοση παίρνοντάς τον ἀπὸ τὸ στ. 14 τοῦ «Ἐνακαλήματος» πρὶν ἀπὸ τὴ διάρθρωση τοῦ κ. Κριαρᾶ.

σκέψεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ πιστεύουμε ὅτι μὲ τὴν ἀποκατάσταση ποῦ ἔφερε στὸ στ. 14 λύθηκε ἀμετάκλητα τὸ πρόβλημα τοῦ στίχου αὐτοῦ. Ἔτσι:

1. Ὁ ἀρχαϊστικὸς σύνδεσμος ὅτε, ποῦ διαβλέπει ὁ κ. Κριαρᾶς στὸ ὅτι τοῦ χφ, δὲν ἀπαντᾷ πουθενὰ ἀλλοῦ στὸ κείμενο, ἐνῶ ἀντίθετα, στίς δύο περιπτώσεις, ὅπου ἐμφανίζεται στὸ στιχούργημα ἢ ἐννοιά του, χρησιμοποιοῦνται ἀντίστοιχες δημοτικὲς λέξεις (σὰν στὸ στ. 21 καὶ καθὼς στὸ στ. 97). Ἄς σημειωθῇ ἀκόμα ὅτι καὶ στὰ κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ 16ου αἰ., ποῦ ὁ κ. Κριαρᾶς στὴν εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης τοῦ «'Ανακάληματος» τὰ ἐπικαλεῖται ὡς παραδείγματα παραχωρήσεων τῶν Κυπρίων λογίων τῆς ἐποχῆς στὴν ἀρχαίχουσα, δὲν χρησιμοποιεῖται ὁ χρονικὸς σύνδεσμος ὅτε, ἀλλὰ οἱ δημοτικοὶ τύποι ὅταν, ὄνταν, ἀντάν, ἀντά¹.

2. Εἶναι φανερό, καθὼς τονίζει καὶ ὁ κ. Κριαρᾶς (σ. 16), ὅτι ἀπὸ τὸ στ. 5 καὶ κάτω τὸ στιχούργημα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα ἔντονα λαϊκὸ ὕφος, ποῦ ὀφείλεται εἴτε (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ κ. Κριαρᾶς) σὲ ἀπλή χρῆση μορφικῶν στοιχείων τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ εἴτε (ὅπως πιστεύει ὁ καθηγητῆς κ. Γ. Μέγας)² στὸ ὅτι τὸ χωρίο—καὶ εἰδικὰ ἡ ἐνότητα τῶν στ. 6-13—διασώζει ἀτόφιο δημοτικὸ τραγούδι τῆς Ἰαλωσῆς. Κάτι ὅμως ποῦ μᾶς κινεῖ ἐδῶ τὴν περιέργεια, εἶναι ὅτι, ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος ὁ κ. Κριαρᾶς (σ. 16), μὲ τὸ τέλος τοῦ στ. 13 τὸ λαϊκὸ αὐτὸ ὕφος διακόπτεται «γιὰ νὰ παρεμβληθῇ δίστιχο (στ. 14-5) ὃχι καθαυτὸ δημοτικὸ ὕφος καὶ νὰ συνεχιστῇ πάλι τὸ ὕφος δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μὲ τοὺς στ. 16-20». Ὡστόσο, ἂν ἐξετάσουμε τὸ πρᾶγμα ἀπροκατάληπτοι, θὰ ἰδοῦμε ὅτι ὁ στ. 15 μόνος του δὲν εἶναι καθόλου ἀσυμβίβαστος μὲ τὸ λαϊκὸ ὕφος, καὶ ὅτι στὸ στ. 14 μόνον ὁ σύνδεσμος ὅτε, ποῦ δέχεται ὁ κ. Κριαρᾶς, δημιουργεῖ ἔντονη ἀντίθεση πρὸς τὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ τὸν καθαρὰ παρατακτικὸ λόγον τῶν στ. 5-13 καὶ 16-20. Ἐμπρὸς λοιπὸν στὸ δίλημμα ἢ νὰ γίνῃ δεκτὴ ἢ παραδοχὴ τῆς γραφῆς ὅτε καὶ νὰ διασπασθῇ ἔτσι τὸ ὕφος τῆς ἐνότητος τῶν στ. 5-20 ἢ ν' ἀπορριφθῇ ἢ παραδοχὴ αὐτὴ καὶ νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ ἀποκατάσταση ἐνιαίου λαϊκοῦ ὕφους στοὺς στ. 5-20, πιστεύομε πὼς θὰ πρέπη νὰ ὑπερισχύσῃ τὸ δεύτερο.

3. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ παρατήρηση τοῦ κ. Κριαρᾶ, ὅτι στὴ γλώσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ ὑπάρχουν ἀσύνδετα μὲ ὑποταγμένες προτάσεις (εἰδικότερα χρονικές), ποῦ δὲν ἐπαναλαμβάνουν τὸν ἀντίστοιχο σύνδεσμο, ἀνταποκρίνεται ὅπωςδῆποτε σὲ φαινόμενο τοῦ λαϊκοῦ, ὃχι μόνο τοῦ ἔμμετρου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου. Ἐνῶ ὅμως τὸ ἀσύνδετο τῶν χρονικῶν προτάσεων τῶν δύο ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ κ. Κριαρᾶ (ἐνὸς ἐκατόλογου ἀπὸ τῆ συλ-

1. Βλ. THÉMIS SIAPKARAS - PITSILLIDÈS, Le pétrarquisme en Chypre, Ἀθήνα 1952, κείμενα καὶ Λεξιλόγιο.

2. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια, Ἐκλογή, τόμος Α', Ἀθήνα 1962, σ. 124 καὶ 126.

λογή τῆς H. Lüdeke καὶ τῶν στ. 634-635 τοῦ βυζαντινοῦ μυθιστορήματος «Φλώριος καὶ Πλάτζια Φλώρα» — γιὰ τὸ τρίτο παράδειγμα ἀπὸ κρητικὸ τραγούδι τῆς συλλογῆς Γιανναράκη ἀφορᾷ ἀσύνδετο ἀναφορικῶν προτάσεων), γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτὸ καὶ τὸ ἀπολαμβάνομε σύμφωνα μὲ τὸν ἐκφραστικὸ προορισμὸ του, τὸ προτεινόμενον ἀσύνδετο τῶν δύο χρονικῶν προτάσεων τοῦ στ. 14 δὲν τὸ δέχεται ἀβίαστα τὸ γλωσσικὸ μας αἶσθημα. Ἴσως γιὰ τὴν ἀσύνδετη πρόταση συσφίγγεται στὸν ἴδιο στίχο μὲ τὴ συνδεδεμένη, ἐνῶ στὰ παραδείγματα τοῦ κ. Κριαρᾶ, καθὼς καὶ σὲ ἕσα λαϊκὰ ἔμμετρα κείμενα ἐπιδέχονται ἀνάλογη ἀνάλυση, τὸ σχῆμα αὐτὸ προϋποθέτει ἢ ἰσομετρία πρότασης καὶ στίχου ἢ ἀκολουθία περισσότερων ἀπὸ μία ἀσύνδετων προτάσεων.

4. Καὶ ἂν ὅμως παραβλέψωμε ὅλα τὰ παραπάνω, ἓνας ἄλλος, βαθύτερος, λόγος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοση τοῦ ὅτι τοῦ χφ μὲ ὅτε χρονικὸ: Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι οἱ στίχοι ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν εἶναι μέρος ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ἑνὸς καραβιοῦ στὴν τυπικὴ ἐρώτηση ἑνὸς κότεργου: *Καράβιν πόθεν ἔρχεσαι* (στ. 8), ποὺ τὸ καράβι τὴν ὑπερακοντίζει, γιὰ ν' ἀνακοίνωση κάτι φοβερὸ καὶ ἄγνωστο στὸ κότεργο ποὺ ρώτησε, τὴν ἄλωση δηλαδὴ τῆς Πόλης. Ὅπως ὅμως παρατηροῦμε στὰ δημοτικὰ τραγούδια καὶ τὰ μεσαιωνικὰ ἔμμετρα δημοτικὰ κείμενα, ὅταν ἡ ἀνακοίνωση ἑνὸς περιστατικῶ ἀρχίζῃ μὲ χρονικὴ συσχετισή του πρὸς ἕνα ἄλλο περιστατικὸ, ἀκολουθώντας τὸ λεκτικὸ σχῆμα «ὅταν, ἀφοῦ κλπ. —(τότε)», ἢ ἡγούμενη σκέψη, ἢ χρονικὴ δηλ. πρόταση ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸ ὅταν, περιλαμβάνει —πολὺ λογικὰ— στοιχεῖα ἢ πασίγνωστα ἢ γνωστὰ ὀπωσδήποτε σ' αὐτὸν ποὺ γίνεται ἡ ἀνακοίνωση, ἐνῶ τὰ νέα γι' αὐτὸν στοιχεῖα τ' ἐκμιρίζει ἢ νέα πρόταση ποὺ ἀκολουθεῖ. Πχ.

(Δημοτικὸ τραγούδι):

Οἱ Τοῦρκ' ὄνταν ἐκούρσευαν τήμ Πόλ' τὴν Ρωμανίαν
ἐπάτναε τὰς ἐκκλησιάς κ' ἐπέρναν τὰς εἰκόνας, : πασίγνωστο
*ἐπῆραν καὶ τὴν μάναν μου σ' ἐμὲν ἔμποδος ἔτον*¹ : νέο στοιχεῖο

(Μεσαιων. δημ. στοιχοῦρημα):

'Αφ' οὗ ἀνελήφθη ὁ Χριστός εἰς οὐρανὸς ἐν δόξῃ
κι' οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι ἐδίδαξαν τὸν κόσμον, : πασίγνωστο
ἀνέστη ἐν Ἀντιόχεια ψευδώνυμός τις ἄναξ : νέο στοιχεῖο
*χριστιανός, Ἀντίοχος τὸ ὄνομα γὰρ ἔχει*²

Ἄν λοιπὸν στὸ στ. 14 ἔχη πραγματικὰ θέση ὁ χρονικὸς σύνδεσμος ὅτε, τότε, ἂν δὲν θέλωμε νὰ θεωρήσωμε τὸ στιχοῦργὸ ἄγευστο τῆς δημοτικῆς,

1. Passow, ἀρ. 382. ΠΟΛΙΤΟΥ, Ἐκλογαί, Ἐπιμ. Β' 6.

2. Διήγησις Ἀπολλωνίου τοῦ Τύρου, στ. 1-3, WAGNER, Carmina graeca medii aevi, Λιψία 1874, σ. 248.

θά πρέπει νὰ ἐννοήσωμε ὅτι ὁ ἐρχομὸς τῶν Τούρκων καὶ τὸ πάρισμο τῆς Πόλης—ἀν δεχτοῦμε καὶ τὸ χρονικὸ ἀσύνδετο ποὺ προτείνει ὁ ἐκδότης—εἶναι πράγματα πασίγνωστα, ἢ τουλάχιστο γνωστὰ στὸ κάτεργο ποὺ ρώτησε, καὶ μόνο τὸ χάλασμα τῶν χριστιανῶν τοῦ εἶναι ἄγνωστο. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἄτοπο. Ἀπὸ πουθενὰ δὲν συνάγεται ὅτι τὸ κάτεργο ἤξερε ἤδη τὸν ἐρχομὸ τῶν Τούρκων καὶ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διατυπώθηκε ἡ ἐρώτησή του φανερώνει ὀλοκληρωτικὴ ἄγνοια γι' αὐτὸ ποὺ τοῦ ἀνακοινώθηκε ὕστερα, ἀλλιῶς ἡ ἐρώτηση αὐτὴ θὰ διατυπωνόταν ἀρτιωμένη καὶ μὲ μιὰ δευτέρη φράση, ὅπως: «Καράβιν πόθεν ἔρκεσαι καὶ πόθεν κατεβαίνεις, μὴ ν' ἀπ' τὴν Πόλην ἔρκεσαι...». Ἐντελῶς ἀντίθετα, ἡ ἀξία τοῦ μαντάτου ποὺ προαγγέλθηκε μὲ τὸ στ. 12 ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ νὰ κάμη γνωστὸ—ἄμεσα ἢ ἔμμεσα (θὰ τὸ ἐξετάσωμε παρακάτω)—ἓνα γεγονὸς φοβερὸ καὶ ἄγνωστο ἀκόμα, τὸ πάρισμο τῆς Πόλης, ποὺ εἶχε ὡς ἐπακόλουθο καὶ τὸν ἀφανισμό τῶν Χριστιανῶν κατοίκων της.

Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸ νὰ ἔχη θέση ἐδῶ ὁ χρονικὸς σύνδεσμος ὅτε, ὁ ὁποῖος διασπᾶ τὸ μαντάτο σὲ δυὸ ἐπίπεδα, ἓνα δευτερεῦον, τὴ χρονικὴ ἀναφορά πρὸς ὅσα ὑποθέτονται γνωστὰ (ἄφιξη τῶν Τούρκων καὶ ἄλωση τῆς Πόλης), καὶ ἓνα κύριο, ποὺ περιορίζεται μόνο στὸ χάλασμα τῶν Χριστιανῶν, ἀφοῦ τόσο στὴν κοινὴ συνείδηση τῆς Χριστιανοσύνης, ὅπως δείχνουν οἱ ἱστορικὲς καὶ φιλολογικὲς μαρτυρίαι¹, ὅσο καὶ στὴ συνείδηση τοῦ ἀνώνυμου στιχοῦργου τοῦ «Ἀνακαλήματος», ὅπως μαρτυρεῖ τὸ ἴδιο τὸ στιχοῦργημα², ἡ πολιορκία τῆς Πόλης, ἡ ἄλωσή της καὶ ἡ ἐξόντωση τῶν κατοίκων της ἀκούστηκε καὶ συγκίνησε σὰν ἓνα γεγονὸς, μὲ μερικότερες βέβαια πτυχές, ποὺ δὲν διασποῦσαν ὅμως τὴν ἐνότητά του.

Τὰ πράγματα βελτιώνονται, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ δὲν ἀλλάζουν, καὶ ἀν δὲν δεχτοῦμε τὴ β' πρόταση τοῦ στ. 14 ὡς χρονικὴ (ἀν δηλαδή δὲν γίνη δεκτὸ τὸ ἀσύνδετο ποὺ προτείνει ὁ κ. Κριαρᾶς), ἀφοῦ καὶ πάλι ὑποτίθεται ὅτι τὸ κάτεργο ποὺ ρώτησε ἤξερε τὸν ἐρχομὸ τῶν Τούρκων, ποὺ μένει ὅμως τώρα με-

1. Βλ. ἔργα, ποὺ ἀποδίδουν τὸν ἀντίκτυπο τῆς ἄλωσης στὸν τότε Ἑλληνισμό, στὸ Ν. Ἑλληνομνήμονα 5 (1908) 193-195, 8 (1911) 23, 9 (1912) 471 καὶ 15 (1921) 292. Πρβ. ἐπίσης Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τόμ. Α', σ. 119-121. Γ. Θ. ΖΗΡΑΣ, Περὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήνα 1959, σ. 213-253, καὶ 269-283, ΚΡΙΑΡΑΣ, Ἀνακάλυμμα, σ. 14 σημ. 65, καὶ ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 271 σημ. 3.

2. Στὸ «Ἀνακάλυμμα» δὲν γίνεται λιγότερο θρῆνος γιὰ τὴν ἄλωση καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Πόλης, ἀπ' ὅσο γιὰ τὸν ἐξολοθρεμὸ τῶν κατοίκων της. Ἀπέναντι στοὺς δύο στίχους, ποὺ ἐπικαλεῖται γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὴν ἀποψή του ὁ κ. Κριαρᾶς, πρβ.: Ἡ Πόλη θρηνεῖται στοὺς στ. 3-4, 57-70 καὶ 98-118, τὸ τέλος τοῦ αὐτοκράτορα στοὺς στ. 20-57, καὶ ἡ τύχη τῶν κατοίκων τῆς Πόλης στοὺς στ. 71-88.

τέωρος νοηματικά (ποῦ, πῶς, πότε ἤρθαν οἱ Τοῦρκοι) σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἄγνωστη εἶδηση «ἐπήρασι τὴν Πόλην, ἐσκότωσαν τοὺς Χριστιανούς».

Ἔστερα ἀπὸ τις παραπάνω σκέψεις, δὲν νομίζομε πῶς ἀπομένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ χρονικὸς σύνδεσμος ὅτε δὲν εὐσταθεῖ. Πῶς λοιπὸν πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ τὸ ὅτι τοῦ στ. 14;

Ἔχομε τὴ γνώμη πῶς ὁποιαδήποτε προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάγνωσή του πρέπει νὰ κινηθῇ μέσα σὲ δυὸ προϋποθέσεις, μιὰ παλαιογραφικὴ καὶ μιὰ φιλολογικὴ σὲ στενωτέρη ἔννοια. Πρέπει δηλαδὴ ἡ ἀνάγνωσις νὰ δικαιώνεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ ἄλλες γραφές τοῦ χφ καὶ νὰ διατηρῇ τὴ μορφολογία, τὴ νοηματικὴ καὶ τὰ ἐκφραστικὰ μέσα τοῦ λαϊκοῦ ὕφους, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θεωρήσαμε ὅτι πρέπει νὰ διέπεται ἡ ἐνότητα τῶν στ. 5-20.

Γιὰ ν' ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴ δευτέρη προϋπόθεση, θὰ πρέπη: α) νὰ ὀδηγοῦμαστε φυσικὰ στὸ κεντρικὸ νόημα τῆς διήγησις τοῦ καραβιοῦ, στὴν εἶδηση δηλαδὴ γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, β) νὰ μὴν παρεμβάλλεται ἀπαράδεκτο γιὰ τὸν λαϊκὸ λόγος τῆς ἐποχῆς (15. αἰ.) ἀρχαϊστικὸ γλωσσικὸ στοιχεῖο, γ) νὰ λειτουργῇ ἐλεύθερα μέσα στὸ δίστιχο τῶν στ. 14 καὶ 15 ἡ ἰσομετρία νοήματος καὶ στίχου (ποῦ φαίνεται νὰ χαρακτηρίζη καὶ γενικότερα τοὺς δεκαπεντασύλλαβους τοῦ Ἀνακαλήματος)¹, καὶ δ) νὰ διαφυλαχθῇ τὸ ἀσύνδετο τῶν τριῶν ρημάτων *ἤρθασιν, ἐπήρασιν, ἀπώλεσαν*, ποῦ μᾶς παραδίδει ἄμεσα τὸ χφ. Στὸ τελευταῖο μάλιστα ἀποδίδομε ἰδιαίτερη σημασία, γιὰτι στὸ συγκεκριμένο τοῦτο σχῆμα, χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ὑφολογικοῦ ἀσύνδολου (stylistic asyndeton)², τὰ τρία ἰσοδύναμα συντακτικῶς ρήματα ὄχι μόνον ἀποδίδουν μὲ γοργότητα καὶ ἐνότητα ἀξιόλογη τὴν ἱστορικὴ ἀλληλουχία (οἱ Τοῦρκοι ἤρθαν, ἐπήραν τὴν Πόλην, ἀπώλεσαν τοὺς Χριστιανούς ἐκεῖ καὶ παντοῦ), ἀλλὰ καὶ δημιουργοῦν ἓνα δυνατὸ ἐκφραστικὸ crescendo, ποῦ δείχνει ἐναργέστερα τὴ σημασία τῆς ἀπώλειας τῶν Χριστιανῶν, ἡ ὁποία ὅμως πρέπει νὰ νοηθῇ ὄχι ὡς αὐτὸ ποῦ κυρίως θέλει νὰ τονίσῃ ὁ στιχογράφος (ὅπως μὲ ὑπερβολὴ ὑποστήριξε ὁ κ. Κριαρᾶς), ἀλλὰ ὡς μιὰ πτυχὴ ἰδιαίτερα ὀδυνηρὴ μέσα στὴν ἄλωση καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Πόλης.

1. Βλ. ΚΡΙΑΡΑ, σ. 21.

2. Ὁ ὅρος τοῦ J. D. DENNISTON, *The Greek Particles*, Oxford 1934, σ. XLIV, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ formal asyndeton. Τὴ διάκριση αὐτὴ, γνωστὴ στὴν οὐσία τῆς καὶ στὴν παλαιότερη θεωρία τοῦ Συντακτικοῦ (πρβ. RAPHAEL KÜHNER, *Μεγάλη Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ἑλλ. μετ. Εὐστ. Σταθάκη, Ἀθήνα 1879-1884, φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα, ἄ.χ., σ. 1042 παρ. 546 ὑποδ. 3), ἀποδέχεται καὶ ὁ JEAN HUMBERT (*Συντακτικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, ἑλλ. μετ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΡΜΟΥΑΝ, Ἀθήνα 1957, σ. 356 παρ. 661. Γιὰ τὸ ἀσύνδετο στὴν κοινὴ δημοτικὴ βλ. ΑΧ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΣ, *Νεοελληνικὴ Σύνταξις*, ἐκδ. β', Ἀθήνα 1946-1953, τ. 2, σ. 9 παρ. 295.

Ἐξάλλου παρατηροῦμε ὅτι ἡ πρώτη προϋπόθεση, ἀντὶ νὰ μᾶς δημιουργῇ ἐμπόδια, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κάποιον δρόμο:

Μιὰ παλαιογραφικὴ ἐξέταση τοῦ χειρογράφου μᾶς δείχνει ὅτι, μολονότι τοῦτο παρουσιάζει ἀρκετὴ φωνητικὴ πιστότητα¹, δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀπομακρύνσεις ἀπὸ τῆ φωνητικῆ ἀντιστοιχία τῶν γραφομένων. Ἔτσι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα², πολλὲς φορές ὁ φθόγγος *ι* ἀποδίδεται μὲ *ε* καὶ μάλιστα μὲ δίψηφο *αι*, π.χ. στ. 42 *μαι δὲν* (Legrand: *μηδὲν*), στ. 58 *αἰκουμέννυ* (Legrand: *οἰκουμένη*), στ. 91 *τούται* (Κριαρᾶς: *του τήν*), στ. 191 *ελαιος* (ἐκδδ. *ἥλιος*).

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ μᾶς πλησιάζει στὴ λύση τοῦ ζητήματος εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ στ. 43: *ὅται αναιληήμονας*³, ποῦ ὅλοι οἱ ἐκδότες ἐδιάβασαν *ὅτι ἀνελεήμονα*. Ἴδου λοιπὸν ἓνα ἄλλο *ὅται*, ποῦ ὅλοι οἱ ἐκδότες τὸ δέχονται ὡς *ὅτι*. Μόλο ποῦ ἔχουμε ὑπόψη μας τὴν ἀπελπιστικὴ καὶ χωρὶς κανένα, ἔστω καὶ ἀυθαίρετον, κανόνα ὀρθογραφίας τοῦ χειρογράφου⁴, εὐλόγα ἀναρωτιόμαστε: τὸ *ὅται* τοῦ στ. 14 δὲν ἀποδίδει, ὅπως τὸ *ὅται* τοῦ στ. 43, μιὰ ἀντίστοιχη φωνητικὴ ἐνότητα, δηλαδὴ ἓνα *οτι*;

Ἡ γνῶμη μας εἶναι πῶς ναί. Τὸ *ὅται* τοῦ στ. 14 ἀντιστοιχεῖ κι αὐτὸ σὲ ἓνα φωνητικὸ *οτι*, καὶ μέσα στὰ συνώνυμα ἰσοδύναμά του τῆς Νεοελληνικῆς θὰ πρέπη νὰ ἀναζητηθῇ ἡ λέξις ποῦ βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς λέξεις οἱ *Τούρκοι* καὶ *ἠρθασι*. Ἄν ἀπὸ τὰ συνώνυμα αὐτὰ παραμερίσωμε τὰ φανερά ἄσχετα πρὸς τὴ νοηματικὴ διάρθρωση τοῦ χωρίου (*ὅτι*, οὐδέτερο τῆς ἀναφορικῆς ἀντωνυμίας, καὶ *ὅτι*, χρονικὸ ἐπίρρημα τῆς δημοτικῆς), πρὸς δύο ἐκδοχὰς ἔχομε νὰ κινήθοῦμε: τὸ *ὅται* ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ θὰ εἶναι ἓνα *ὅτι* ὡς σύνδεσμος ἢ *εἰδικὸς ἢ αἰτιολογικὸς*.

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ *στίχος* ἀρχίζει μὲ τὸ ὄνομα τῶν Τούρκων κατὰ σχῆμα ὑπερβατό, ἀπόλυτα δικαιολογημένο ἀπὸ τὸ ἔντονον πάθος ποῦ διέπει γενικὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ карабиού, καὶ ἀπὸ τὴ σημασιολογικὴ φόρτιση τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, τότε ποῦ καὶ ἡ ἀπλὴ ἐκφώνησή του ἀρκοῦσε νὰ φέρῃ στὶς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων τὴ φρίκη καὶ τὴν ἀπελπισία, ποῦ προαναγγέλλθησαν ἄλλωστε μὲ τοὺς στ. 9 καὶ 10.

Ἡ παραδοχὴ τοῦ *ὅτε* ὡς συνδέσμου εἰδικοῦ μᾶς ὀδηγεῖ νὰ θεωρήσωμε

1. Βλ. ΚΡΙΑΡΑ, σ. 21.

2. Πρβ. ἐνδεικτικὰ τοὺς στ. 10 *ἀλαίμοζάλην* (ἀνεμοζάλη), 26 *πλέπο* (βλέπω), 47 *ἀμόν* (ἐμόν), 57 *φέκαι* (φέγγε), 60 *φέκνυ* (φέγγει), 73 *αναιγλυκες* (ἀνέγλυτες), 84 *μπανσταρδιά* (μπαστάρδια), 97 *οπόνομάν* (ἐπωνυμίαν), 108 *μαι θύμοδῖς* (μεθ' οἰμωγῆς), 112 *ταγκάινος* (τεταγμένος).

3. Ἄς σημειωθῇ ὅτι στὴ β' ἐκδοση τοῦ Ἀνακαλήματος ἀπὸ τὸν κ. Κριαρᾶ ἡ γραφὴ *ὅται* τοῦ στ. 43 ἐμφανίζεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ἐσφαλμένα ὡς *ὅτε* (πρβ. καὶ τὴ φωτοτυπία τοῦ φ. 188^v τοῦ χφ στὴν ἐκδοση αὐτή).

4. Βλ. ΚΡΙΑΡΑ, σ. 21.

τους στ. 14 και 15 ως ειδική ακολουθία μετά το λεκτικό ρήμα *μαντάτα φέρνω* που προηγήθηκε¹. Η παραδοχή του ως συνδέσμου αιτιολογικού μᾶς οδηγεί να θεωρήσουμε τους ίδιους στίχους ως επεξηγηματική - αιτιολογική πρόταση, που αναφέρεται στους επιθετικούς διορισμούς τῆς λ. *μαντάτα* («κακά, πικρά, δολωμένα»)².

Και κατά τις δύο εκδοχές ο κεντρικός πυρήνας τῆς διήγησης τοῦ *καραβιοῦ*, ἢ εἶδηση γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ἐκφρασμένη τόσο παραστατικά, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸ ἀσύνδετο ἤρθασι, ἐπήρασι, ἀπώλεσαν, ἐρχεται ἀβίαστη καὶ ἐναργής, κατὰ τὴν πρώτη ἄμεσα, ὡς εὐθεία ἀναγγελία, κατὰ τὴ δεύτερη ἔμμεσα, βγαλμένη ἀπὸ τὴν ἀιτιολογία τῶν τριῶν ἐπιθέτων πὺ συνόδεψαν τὴ λέξη *μαντάτα*. Ὁ ἐκφραστικὸς τρόπος τῆς πρώτης ἐκδοχῆς εἶναι ἰστορικότερος, ἕνα ἄγγελμα ἀπαντητικὸ ἔχι μονάχα στὴν πλαστὴ τυπικὴ ἐρώτηση τοῦ κἀτεργου στὸ στ. 8, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχικὴ ρητορικὴ ἐρώτηση τοῦ στιχοῦργου στὸ στ. 5, τελευταῖο στίχο τοῦ προοιμίου. Ὁ ἐκφραστικὸς τρόπος τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς εἶναι ποιητικότερος, σύμφωνα πρὸς τὸ ζωηρὸ συναισθηματικὸ χρωματισμὸ πὺ παίρνουν στὸ στιχοῦργημα ὅλες σχεδὸν οἱ ἀνακοινώσεις τοῦ *μαντατοφόρου* *καραβιοῦ*, ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ θετικὲς ἐρωτήσεις (βλ. ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ τὸ στ. 20)—μια ἔντονη ὑποκειμενικὴ ἐκφραση μιᾶς συνείδησης πὺ μόλις βγαίνει ἀπὸ μεγάλο ψυχικὸ κλονισμό.

Ἄς ἐξετάσωμε ὁμως κάπως ἐγγύτερα γλωσσικὰ τὴν καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἐκδοχὲς αὐτές.

Στὴν παραδοχὴ τοῦ ἐιδικοῦ ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀντιταχθῆ ἢ παρατήρηση πῶς τέτοιος σύνδεσμος δὲν βρίσκεται στὰ δημοτικὰ τραγούδια³. Κι ἂν ἀκόμη ἢ παρατήρηση αὐτὴ ἀληθεύῃ, δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλείσῃ τὸ σύνδεσμο ἀπὸ τὸ «Ἀνακάλημα», πὺ δὲν εἶναι βέβαια δημοτικὸ τραγούδι, ὅταν μάλιστα τὸν βρίσκωμε συχνότατα σὲ αὐθεντικὰ δημοτικὰ κείμενα καὶ σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις⁴. Ἄν στραφοῦμε ἰδίως σὲ κείμενα κυπριακὰ (πὺ ἀνήκουν δηλαδὴ στὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἰδίωμα μὲ τὸ στιχοῦργημά μας) θὰ βροῦμε τὸν ἐιδικὸ σύνδεσμο ὅτι συχνὰ χρησιμοποιοῦμενον, τόσο στὰ γραμμένα ἔκνν περίπου αἰῶνα μετὰ τὸ Ἀνακάλημα Κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα, ὅσο καὶ σὲ σύγχρονα λαϊκὰ

1. Βλ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΣ, *Νεοελληνικὴ Σύνταξις*, τόμ. 2, σ. 53 παρ. 238, 1α.

2. Τὴν ἐπεξηγηματικὴ - ἀιτιολογικὴ λειτουργία τοῦ ὅτι στὴ μτγν. καὶ στὴ νέα ἐλληνικὴ βλ. στὸ οἰκείο λῆμμα (ὑποδιαίρ. 7) τοῦ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*.

3. Βλ. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΣ, ἔ.ἀ., τόμ. 2, σ. 222 παρ. 282 ΠΜ σημ.

4. Ἀπὸ κείμενα γενικότερης γλωσσικῆς σημασίας περιοριζόμεστε νὰ ἀναφέρωμε μόνο ἕνα ἀνάλογο παράδειγμα ἀπὸ τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὸ «Ἀνακάλημα» «Χρονικὸν τοῦ Μορέως» (στ. 7632-3 τοῦ κώδ. Κοπεγχάγης, ἐκδ. Καλονάρου):

Ἐτότε ὅταν μὲ ἠφέρασιw κι' εἶπασιw τὸ μαντάτο
ὅ τ' εἶναι καὶ ἀπόθανεν ὁ ἀφέντης τῆς Ἀκόβου...

κυπριακά στιχουργήματα, καθὼς στὸ πρόσφατο (1934) «Σατυρικὸν ποίημα περὶ ττεμπελιᾶς» τοῦ Μουσταφᾶ Ραματᾶ Γιάκκουλα τῆς Λουρουτζίνιας¹. Ἔτσι:

Κυπριακὰ ἐρωτικά:

- 90,24 θωρεῖς πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ καρδιά της
τόσον νὰ πῆς ὅ τ' εἶναι διαμαντένη...
93,5 κί' ἀφοῦ εἶναι γραφτό μου
ὅ τ ι ποτὲ δὲν μέλλει
ὥστε νὰ ζήσω νὰ χαρῶ γελώντα...

Σατυρικὸν ποίημα:

- στ. 28 μιάλον ἀλοίμονον μὲ τρώ' ὅ τ ι πὼς πὰ τζαὶ κλέφτει
στ. 33 ἀδύνατον νὰ μὲν ποῦσιν ὅ τ ι δὲν ἔν δουλειά του
στ. 90 τζ'εἶπεν τους ὅ τ ι δὲν πάει, τὰ μοῦτρα μου νὰ τρώγη.

Ἡ παραδοχὴ τοῦ ὅτι ὡς αἰτιολογικοῦ δὲν νομίζομε πὼς μπορεῖ γλωσσικά νὰ συναντήσῃ ἀντιρρήσεις. Συχνότατα βρίσκεται καὶ ὁ σύνδεσμος αὐτὸς τόσο στὰ δημοτικὰ κείμενα γενικά, ὅσο καὶ στὰ κυπριακὰ εἰδικότερα. Περιοριζόμεστε καὶ πάλι στὰ Κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα (Siapkaras - Pitsillidès)

- 26,2-3 δὲν εἶχα ζήλαν κείνους ποὺ γελοῦσιν
ὅ τ ι ἀνίσως καὶ χαίρουνται ποθοῦσιν
25,1-2 Λέτε ποῦ' μ' ἀχ τὸν πόθον πεσομμένος
ὅ τ ι κρατεῖ με ζωντανὸν στασιόμ μου

καὶ καταλήγομε στὸ ἴδιο τὸ «'Ανακάλλημα», ὅπου ὁ αἰτιολογικὸς σύνδεσμος ὅτι ἀπαντιέται δύο φορές, μιὰ στὸ στ. 41.

καὶ νὰ μὲ μακαρίζουσιν ὅτι οὔλους τοὺς ἀγάπουν

καὶ μιὰ στὸ στ. 43

ὅτι ἀνελεήμονα τῶν ἀσεβῶν τὰ σπλάγχνα

Κάποια ὅμως ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἡ θέσις τοῦ αἰτιολογικοῦ ὅτι στὸ στ. 14, ὡς δεύτερης λέξεως μέσα στὴν πρότασι καὶ στὸ στίχο, ἐπειδὴ ὁ αἰτιολογικὸς σύνδεσμος ὅτι ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ τῶν αἰτιολογικῶν προτάσεων καὶ ὡς πρώτη λέξι μέσα στὸ κάθε ἡμιστίχιο τοῦ δεκαπεντασυλλάβου. Τὸ πρῶτο (ὅτι δηλ. δὲν ἔχει τὴ θέσι τῆς πρώτης λέξεως στὴν πρότασι) καλύπτεται, νομίζομε, ἀπὸ τὸ ὑπερβατὸ ποὺ ἀναφέραμε. Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο (τὴ θέσι δηλ. τοῦ ὅτι στὸ στίχο) φαίνεται πὼς δὲν πρόκειται

1. Βλ. τὴν ὑποδειγματικὴ ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὸν ΘΕΟΔΩΡΟ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟ, Un monument de littérature populaire chypriote, Λευκωσία 1962 [Publications du Centre de recherche scientifique de Chypre, 1].

για κανόνα χωρίς εξαιρέσεις, αφού τὸν αἰτιολογικὸ ὅτι τὸν συναντοῦμε κάποτε σὲ θέση ἄλλη ἀπὸ τὴν πρώτη στὰ ἡμιστίχια τοῦ δεκαπεντασυλλάβου, π.χ. στὸν «Καλλίμαχο καὶ Χρυσορρόη» (στ. 1546)¹:

*καὶ γίνεται θερμότερος, εἰς τὸ παλάτιν τρέχειν,
ἀλλ' ὅτι, μὴ παρὰ στιγμήν εἰς τὸ παλάτι φθάνει,
στενοχωρεῖται τὸν καιρὸν, ἀγανακτεῖ τὴν ὥραν.*

Ὡστε καὶ ἀπὸ τὶς πλευρὲς αὐτὲς ἡ θέση τοῦ αἰτιολογικοῦ ὅτι στὸ στ. 14 τοῦ «Ἀνακαλήματος» δὲν νομίζομε ὅτι διαταράσσεται.

Τὶς δύο συντακτικὲς ἐκδοχὲς τὶς θεωροῦμε κατὰ βάση ἰσοδύναμες. Μολονότι κλίνομε πρὸς τὴ δεύτερη (τὴν παραδοχὴ δηλ. τοῦ συνδέσμου ὅτι ὡς αἰτιολογικοῦ) δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ προτείνωμε τὴν υἱοθέτηση καμιᾶς θέμα μας ἦταν ἀπλῶς ἡ ἀναζήτηση μιᾶς ἀνάγνωσης τοῦ στ. 14, ποὺ νὰ φαίνεται ὀρθότερη καὶ πιὸ ἐνδεδειγμένη.

Προτείνομε λοιπὸν στὸ στ. 14 τοῦ «Ἀνακαλήματος» τὴν ἀνάγνωση ὅτι, ὁπότε στοὺς στ. 9-15, ποὺ περιέχουν τὴν ἀπάντηση τοῦ καραβιοῦ, θὰ ἔχωμε τὸ ἐξῆς κείμενο:

*Ἔρχομαι ἀκ τ' ἀνάθεμα κ' ἐκ τὸ βαρὸν τὸ σκότος,
ἀκ τὴν ἀστραποχάλαζην, ἀκ τὴν ἀνεμοζάλην,
ἀπὲ τὴν Πόλην ἔρχομαι τὴν ἀστραποκαμένην.
Ἐγὼ γομάριον δὲ βαστῶ, ἀμμὲ μαντάτα φέρων
κακὰ διὰ τοὺς χριστιανούς, πικρὰ καὶ δολωμένα,
οἱ Τοῦρκοι ὅτι ἦρθασιν, ἐπήρασι τὴν Πόλην,
ἀπόλεσαν τοὺς Χριστιανούς ἐκεῖ καὶ πανταχόθεν.*

Βόλος

ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ Τ. ΜΟΥΡΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΥΓΕΝΑ»

Γιὰ τὴν προέλευση τῶν στίχων 1173-1180 τῆς τραγωδίας τοῦ Θ. Μοντσελέζε «Εὐγέναι» ἀπὸ τὸν «Γύπαρη» (ἢ, καλύτερα, τὴν «Πανώρια») τοῦ Γ. Χορτάτση κάνουν λόγο καὶ ὁ ἐκδότης τῆς τραγωδίας M. Vittì καὶ σ' ἓνα ἄρθρο του ὁ G. Spadaro². ἐπειδὴ ὅμως οὔτε ὁ ἓνας οὔτε ὁ ἄλλος ἐρευνητῆς

1. Ἔκδ. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, Βυζαντινὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 2, Ἄθῆνα 1955.

2. Teodoro Montselese, Εὐγέναι, a cura di MARIO VITTI, Νεάπολη 1965, σ. 105. G. SPADARO, Una tragedia neellenica del XVII secolo recentemente scoperta, Byzantion 38 (1968) 458.

εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦν τὸ χφ Δαπέργολα ¹ τῆς «Πανώριας», ὁ μὲν πρῶτος δὲν παραθέτει στοὺς κοινούς στίχους τὸν 1176 τῆς «Εὐγένειας», ὁ δὲ Spadaro διορθώνει τὸ πρῶτο ἡμιστίχιο τοῦ στίχου αὐτοῦ σύμφωνα μὲ τὸ χφ Α τῆς «Πανώριας»· ὁ στίχος ὁμοίως εἶναι αὐτούσιος στίχος τῆς «Πανώριας», στὴ μορφή πού μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Δ, ἀν τὸν ἀποκαταστήσωμε ἀκολουθώντας μόνον τὴν πρώτη ἐκδοσὴ Βενετίας τοῦ 1646. Στους στίχους αὐτοὺς (πού τοὺς παραθέτουμε κατὰ τὴν ἐκδοσὴ Vittī) ὁ ποιητὴς παρουσιάζει τὸ «Ρηγόπουλον» νὰ ρωτᾷ τὴ φύση γιὰ τὴν Εὐγένεια καὶ γιὰ τὰ παιδιὰ του πού ἔχει χάσει:

*ᾠ δάση, κάμποι καὶ βουνά, δένδρα καὶ χορταράκια,
 ὦ σπήλαια δροσερώτατα, ὦ ποταμοὶ καὶ ἀρνάκια,
 ὦ οὐρανὸ καὶ ἥλιε, μαρτύροι τοῦ καημοῦ μου, 1175
 καὶ κάντε χάρη τῆς καρδιάς, γνώση τοῦ λογισμοῦ μου,
 ὦ ἄστρα πολλ' ἀντίδικα ² πού 'στεν στὴν γέννησίν μου
 καὶ τόσο ἐκάμετε κακὴ τὴν τύχην τὴν δικήν μου,
 ὦ νυκτικὴ παρηγοριά, δεύτερον φῶς καὶ χάρη,
 τοῦ κόσμου λαμπυρότατον καὶ καθαρὸν φεγγάρι 1180*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ (ὅμοιοι καὶ στὴν «Πανώρια» Β 475 - 476 καὶ 479 - 484, ἐκδοσὴ Κριαρᾶ 1940, Β 481 - 482 καὶ 485 - 490 στὴ νέα, ἀδημοσίευτη ἀκόμη, ἐκδοσὴ) ἔχουν στὰ χειρόγραφα Ν καὶ Α τὴν ἐξῆς μορφή:

Ν 160 ^τ :

*ᾠ δάση, κάμποι καὶ βουνά, δένδρα καὶ χορταράκια
 ὦ σπήλαια δροσερώτατα, ὦ ποταμοὶ καὶ ρνάκια
 . . . . .
 . . . . .
 ὦ οὐρανὸ καὶ ἥλιε, μαρτύροι τοῦ καημοῦ μου
 ὅπου καλὰ κατέχετε τοὺς πόρους τοῦ κορμιοῦ μου
 ὦ νυκτικὴ παρηγοριά, δεύτερο φῶς καὶ χάρη
 τοῦ κόσμου, λαμπυρότατο καὶ εὐγενικὸ φεγγάρι·
 ὦ ἄστρα πολλὰ, ἀντίδικα πού 'στε στὴ γέννησή μου
 καὶ τόσα ἐκάμετε κακὴ τὴν τύχη τὴ δική μου*

1. Εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ τὸ θέσῃ στὴ διάθεσή μου ὁ σεβαστὸς μου καθηγητὴς κ. Ε. Κριαρᾶς, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει δεύτερη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου βασισιμένη καὶ στὰ τρία χειρόγραφα (Ν=Νανιανό, Α=Ἀθηναϊκὸ καὶ Δ=Δαπέργολα).

2. Γρ. πολλὰ 'ντίδικα.

A 20^r :

ᾠ δάση, κάμποι καὶ βουνά, δέντρα καὶ χορταράκια
 κ' ἐσεῖς πουλιὰ πετούμενα, ὧ ποταμοί, χαράκια
 . . . . .
 ὧ οὐρανὸ καὶ ἤλιε μαρτύροι τοῦ κορμιοῦ μου
 καὶ κάθε χάρη τσῆ καρδιᾶς γνώθεις τοῦ λογισμοῦ μου
 (οἱ 4 ἐπόμενοι στίχοι παραλείπονται στὸ χφ Α)

Στὸν στ. 1176 τῆς «Εὐγένειας» τὸ ἔντυπο παραδίδει κάτε (βλ. χ κριτικὸ ὑπόμνημα Vittì), ποὺ ὁ ἐκδότης τὸ διόρθωσε σὲ κάντε, ἐνῶ ὁ G. Spadaro (ξ. ἀ), ἀκολουθώντας τὸ χφ Α τῆς «Πανώριας», προτείνει τῆ γραφὴ *κάθε*. Ὁ στίχος ὅμως (τουλάχιστο στὸ α' ἡμιστίχιο) δὲν χρειάζεται διόρθωση, ἀλλὰ μόνο σωστὴ ἀνάγνωση: *κάτε χάρη=κατεχάροι*. Ἡ λέξη *κατεχάρης*¹ (ποὺ σημαίνει «ὡς καὶ σήμερον, ὁ γνωρίζων, ὁ εἰδήμων, ἔμπειρος», Ξανθοῦδιδης Γλωσσάριο Ἑρωτοκρίτου στή λ.) ἀπαντᾷ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ἑρωτόκριτο» (B 1866), καὶ στὸν «Κρητικὸ πόλεμο» τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ (ἔκδ. Ξηρουχάκη, σ. 159⁶, 255²⁴, 395²⁰, 453¹¹): στὸν «Φορτουνάτο» (ἔκδ. Ξανθοῦδ. B 279) ἀπαντᾷ τὸ θηλυκὸ *κατεχαρά*. Στὴν ὀρθὴ ἀνάγνωση *κατεχάρης* μᾶς ὀδηγεῖ καὶ τὸ χφ N τῆς «Πανώριας» (βλ. παραπάνω: *ὄπου καλά κατέχετε*), ἀλλὰ κυρίως τὸ χφ Δ (φ. 33^r), ὅπου οἱ στίχοι ἔχουν τὴν ἐξῆς μορφή:

ᾠ δάση, κάμποι καὶ βουνιά, δέντρα καὶ χορταράκια
 ὧ σπήλια δροσερώτατα, ὧ ποταμοὶ καὶ ὄρακια
 . . . . .
 ὧ οὐρανὸ καὶ ἤλιε μαρτύροι τοῦ καημοῦ μου
 καὶ κατεχάροι τσῆ καρδιᾶς, γνώστες τοῦ λογισμοῦ μου,
 ὧ νηοτηκῆ² παρηγοριὰ δεύτερο φῶς καὶ χάρη
 τοῦ κόσμου, λαμπερότατο καὶ καθαρὸ φεγγάρι
 ὧ ἄστρα πολλὰ ντίδικα πού 'στε στῆ γέννησή μου
 καὶ τόσα ἐκάμετε κακὴ τὴν τύχη τῆ δική μου

Σχετικὰ μὲ τὸ β' ἡμιστίχιο τοῦ ἴδιου στίχου τῆς «Εὐγένειας» (γνώση τοῦ λογισμοῦ μου), ὁ ἐκδότης σημειώνει στὶς παρατηρήσεις στὸ κείμενο (σ. 105)

1. Ὁ Du Cange λημματογραφεῖ ἐσφαλμένα *κατοχάρος*: βλ. καὶ Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Παρατηρήσεις εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Γλωσσάριον τοῦ Du Cange, Ἀθηνᾶ 42 (1930) 46.

2. Διορθωμένο ἀπὸ: *νηοτηκῆ* στὸ χφ.

ὅτι εἶναι «invocazione stereotipa» καὶ παραβάλλει πρὸς τὴ «Θησιγίδα» (ἔκδ. Follieri I, 1, 8):

*λοιπὸν ἀκούσετε κ' ἐμὲν τοῦ παρακαλεμοῦ μου
καὶ δότ' ὡς πρέπει δύναμην, γνώση τοῦ λογισμοῦ μου.*

Ἐδῶ ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ ἐπίκληση (ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται πρὸς τὶς Μοῦσες), ἀλλὰ, ὅπως καὶ στὴν «Ἐρωφίλη» (ἔκδ. Ξανθοῦδ. Γ 236), τὸ οὐσ. γνώση εἶναι ἄμεσο ἀντικείμενο τοῦ ρ. δίδω. Στὸ στίχο τῆς «Εὐγένειας» τὸ γνώση εἶναι κι αὐτὸ διόρθωση τοῦ ἐκδότη· τὸ ἐντυπο παραδίδει γνωστῆ¹ (βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα Vittì), πού θὰ πρέπη νὰ διορθωθῆ σὲ γνώστες κατὰ τὸ χφ Δ τῆς «Πανώριας» (βλ. παραπάνω).

Καὶ μιὰ ἄλλη μικρὴ διόρθωση εἶναι ἀναγκαία στοὺς παραπάνω στίχους τῆς «Εὐγένειας»: τὸ κόμμα στὸ τέλος τοῦ στ. 1179 θὰ πρέπη νὰ μετατεθῆ μετὰ τὴ λ. κόσμου τοῦ ἐπόμενου στίχου (πρβ. χφ Δ, παραπάνω).

Ἡ θέση τοῦ κόμματος στὸ τέλος τοῦ στ. 1179 θὰ ἦταν ἴσως δικαιολογημένη, ἂν δὲν εἶχαμε ὑπερθετικὸ (*λαμπυρότατον*) δίπλα στὴ γενικὴ τοῦ κόσμου, γιατί ἡ γενικὴ αὐτὴ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ δημῶδη βυζαντινὰ κείμενα², γιὰ νὰ δηλώσῃ ἐπίταση· π.χ. Ἰμπέριος ἔκδ. Κριαρᾶ στ. 39: Ἄνδρόγυνον ἐρωτικόν, τοῦ κόσμου ἡγαπημένον (= πάρα πολὺ ἀγαπημένο). Ἀχιλλεὺς ἔκδ. Λάμπρου στ. 610: μετὰ βουκίνων καὶ χαρᾶς, τοῦ κόσμου τὰ παιχίδια.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς στίχους πού ἀντιπαραθέσαμε, ὁ Μοντσελέζε ἤξερε τὴν «Πανώρια» ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Δ, τὸ ὁποῖο, στὴν περιπτώση αὐτὴ τουλάχιστον, παρέχει τὶς καλῶτερες γραφές.

Μιὰ παραβολὴ τῆς «Εὐγένειας» μὲ τὰ ἔργα τοῦ Χορτάτση μὲ ὀδήγησε στὴν ἀνέυρεση καὶ ἐνὸς ἄλλου κοινοῦ στίχου μὲ τὴν «Πανώρια»³, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στ. 419 - 420 πού εἶχε ἐπισημάνει ὁ Spadaro⁴, ἐνῶ ἀντίθετα δὲν διαπίστωσα σχέση μὲ τὴν «Ἐρωφίλη» ἢ τὸν «Κατζοῦρμπο». Ὁ στίχος αὐτὸς ἀποδεικνύει

1. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ἐκδώσωμε καὶ γνωστοί, ἀλλὰ ἡ μόνη σημασία τοῦ ἐπιθ. γνωστός πού πλησιάζει στὴ σημασία «γνωστής» εἶναι αὐτὴ πού μᾶς δίνει ὁ G.W.H. LAMPE, A Patristic Greek Lexicon, Ὁξφόρδη 1968, στὴ λ.: giving knowledge. (Ἔτσι θὰ πρέπη νὰ ἀποδοθοῦν καὶ τὰ ἐρμηνεύματα: knowing, τοῦ λεξικοῦ τῶν LIDDELL-SCOTT-JONES, λ. γνωστός III, καὶ capable of knowing, τοῦ E. A. SOPHOCLES, στὴ λ.).

2. Σήμερα ἡ χρῆση αὐτὴ τῆς γενικῆς εἶναι πολὺ διαδεδομένη, π.χ. ἔχει τοῦ κόσμου τὰ λεφτὰ (βλ. καὶ Α. ΚΟΡΑΗ, Ἀνέκδοτοι λεξιλογικαὶ σημειώσεις καὶ ἐπιστολαί, Ἄθ. 1934, σ. 35, καὶ Ν. ΑΝΔΡΙΟΤΙΣ, Die Ausdrucksmittel für «gar nichts», «ein wenig» und «sehr viel» im Alt - Mittel- und Neugriechischen, BNJ 16 (1939/40) 124.

3. Γιὰ τὴ διάδοση τῆς «Πανώριας» στὴ Ζάκυνθο βλ. καὶ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΧΑΙΔΟΥ, Δημῶδη στιχουργήματα ἐκ ζακυνθινῶν χειρογράφων, Ἐπετ. Λαογρ. Ἄρχ. 9-10 (1955-57), ἔτ. ἔκδ. 1958) 37.

4. Ἐ. ἄ. σ. 452 καὶ 457 - 8.

ἐπίσης ὅτι ὁ Μοντσελέζε ἤξερε τὴν «Πανώρια» στὴ μορφὴ ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Δ:

Εὐγένια 1457:

Οἱ κάμποι λουλουδίζουσι, τὰ χορταράκια ἀνθοῦσι

Πανώρια A 317:

Κι' οἱ κάμποι ἐλουλουδίζασι, τὰ χορταράκια ἀσπρίσα
(N 153^r)

Οἱ κάμποι ἐλουλουδίζασι, τὰ χορταράκια ἀσπρίζα
(A 8^r)

Οἱ κάμποι ἐλουλουδίζασι, τὰ χορταράκι' ἀθίζα
(Δ 16^r)

Ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Μοντσελέζε μᾶς ὀδήγησε καὶ σὲ μερικές ἄλλες παρατηρήσεις στὸ κείμενο:

Ἄμῃ καὶ ὁ Ρήγας, τὸ λοιπόν, τὸ μάθη εἰς τὸ κνήγι; (453)

Τὸ *ἀμῃ* θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ, ἂν εἶχε δίπλα του τὸν ὑποθετικὸ ἂν (πρβ. στ. 852: *Ἄμῃ ἂν τὸ μάθη ὁ κύρης του...*). Νομίζω πὼς θὰ πρέπη νὰ διορθώσωμε *ἀνεὶ* (ἀπαντᾶ καὶ στὸν «Φουρτουνάτο», ἔκδ. Ξανθοῦδ. E 371), ποὺ εὐκόλα μπορούσε νὰ γίνῃ *ἀμει* (ἀμῃ). Ἔτσι ὁ στίχος ἀποκαθίσταται:

Ἄνεὶ καὶ ὁ Ρήγας, τὸ λοιπόν, τὸ μάθη εἰς τὸ κνήγι; (453)

Πρβ. καὶ τοὺς στίχους 425 (*Ἄν εἶναι κ' εἰς τὸ ὕστερον ὁ Ρήγας καὶ τὸ μάθη*) καὶ 482 (*Ἄνὲ κανένας κνηγὸς καὶ μᾶς ἰδῆ καὶ δράμη*).

Νὰ πάρη ἀνέση ἀπὸ μᾶς καὶ νὰ χαρῆ ἡ καρδιά της (460).

Τῆ λ. *ἀνέση* (sic) δὲν τὴ σημειώνει ὁ ἐκδότης οὔτε στὸ γλωσσάριο οὔτε στὶς παρατηρήσεις του στὸ κείμενο. Πρόκειται γιὰ τὸ οὐδ. οὐσιαστικὸ *ἀνέσι*, ποὺ σημαίνει: ἀνάπαυση, ἡσυχία, ἀνακούφιση. Ἡ λέξις ἀπαντᾶ καὶ στὴ «Θη-σητῖδα» (ἔκδ. Βεν. 1529) Γ [15³], Δ [26⁴], Η [78³]¹ καὶ σήμερα (βλ. Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. στὴ λ.). Σήμερα ἀπαντᾶ μὲ διάφορους τύπους καὶ τὸ θηλυκὸ *ἀνέσια*=ἄνεση, ἡσυχία (πρβ. καὶ τὸ ἀρχ. οὐσ. *ἀνεσία*), ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ ἐπίρρηματικᾶ² μὲ τὴ σημασία «ἐν ἀνέσει, ἡσύχως» (βλ. Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. λ. *ἀνέσια* ἢ, 1β)· τὸ ἐπίρρημα ἀπαντᾶ καὶ στὴν παραλλαγὴ Ἑσκοριάλ τοῦ Δι-

1. Οἱ ἀριθμοὶ σὲ ἀγκύλες δηλώνουν τὸ ὀκτάστιχο καὶ τὸ στίχο τοῦ ὀκτάστιχου, ποὺ δὲν ἀριθμοῦνται στὴν ἔκδοση Βενετίας.

2. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τὸ ἐπίρρημα νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ τὸν πληθυντικὸ τοῦ οὐ-δετέρου.

γενῆ, ἔκδ. Hesselting στ. 795: ἐπῆγεν καὶ ἐπέξευσεν κάτω καὶ ἀνέσια ἐσύν-
τυχεν τὸν πρωτοστράτορά του. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ με ἀναδίπλωσις στὰ «Ἐρω-
τοπαίγνια» (ἔκδ. Hesselting - Pernot στ. 401: ἀνέσι - ἀνέσι=ἀπαλά), σὲ
τραγουδι ἀπὸ τὴν Καππαδοκία¹ (ἐνέσια-ἐνέσια=σιγά-σιγά), καὶ σήμερα:
'νέσια-'νέσια (βλ. Ἰστ. Λεξ. Ἀκαδ. λ. ἀνέσια ἦ, 1β).

Καὶ ὄσον² ἔφενγα ὅκ τὴν παιδευσιν, ἔντεσα εἰς τὴν βάτο (906)

Τὸ β' ἡμιστίχιο προέρχεται ἀπὸ παροιμία, ἡ ὁποία στὴν Κεφαλληνία
εἶναι γνωστὴ μὲ τὴ μορφὴ: «Ὅποιος ντέση στὸ βάτο, ἢ πετσί ἢ κόκαλο θὰ πάρη»
ἢ: «Ὅποιος ντέση σὲ βάτο, ἢ θὰ ξεσκίση τὸ κρέας του ἢ τὸ σκουτί του», μὲ τὴ
σημασία: «ὁ πρὸς ἀδίκους ἀνθρώπους καὶ ἄρπαγας κοινωνῶν πάντως θὰ λάβη
ζημίαν»³. Ἡ παροιμία ἦταν γνωστὴ καὶ στὸν Λεόντιο Μαχαιρᾶ, ὅπως δια-
πιστώνομε ἀπὸ τὸ παρακάτω χωρίο: οὐδὰ, τὸ 'μάτιν τὸ φιλὸν τὸ καταπίαιση ὁ
βάτος!⁴

Τὸ ρ. (ἀ)ντένω (ποὺ κι αὐτὸ ὁ ἐκδότης δὲν τὸ ἀναφέρει οὔτε στὸ γλωσ-
σάριο οὔτε στὶς παρατηρήσεις του στὸ κείμενο τῆς «Εὐγένειας») σημαίνει:
«συναντῶ, συμβαίνει κατὰ τύχην νὰ βρίσκωμαί που, ἐμπλέκομαι, προσκόπτω εἰς
ἐμπόδιον, προσκρούω, εὐρίσκω κακὸ συναπάντημα, ἐπιτυγχάνω» (Ἰστ. Λεξ.
Ἀκαδ. λ. ἀντένω. Πρβ. καὶ Λ. Χ. ΖΩΗ, Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν
Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1898, λ. ντένω).

Ἐδὰ θαρρῶ καὶ νὰ ἴγραφε ἐκεῖνη ἡ ὀργισμένη
διὰ νὰ μὲ βάλῃ εἰς βάσανα, τὴν πολυπικραμένη.

(1355-56)

Τὴ μετοχὴ ὀργισμένη ὁ ἐκδότης τὴν ἐρμηνεύει στὸ γλωσσάριο (λ. ὀρ-
γισμένος) «arrabbiato». Ἐδῶ ὅμως ἡ Εὐγένεια μιᾶ μὲ ἀγανάκτηση γιὰ τὶς
δολοπλοκίες τῆς ρήγισσας, γι' αὐτὸ ἡ μετοχὴ θὰ πρέπη νὰ σημαίη: αὐτὴ ποὺ
εἶθε νὰ (τῆς τύχη κακὸ καὶ νὰ) ὀργιστῆ. Πρβ. καὶ τὴ φράση: «Ποὺ νὰ σὲ πάρη
ἡ ὀργή!»⁵ Αὐτὴ ἡ σημασία τῆς μετοχῆς (ποὺ ἀκούγεται καὶ σήμερα μὲ τὸ

1. R.M. DAWKINS, Some Modern Greek Songs from Cappadocia, Amer. Journ. of Arch. 38 (1934) 120.

2. Γρ. ὄσο.

3. Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Παροιμίες, τ. 3, σ. 72.

4. Ἐκδ. DAWKINS σ. 670⁶. Πρβ. καὶ Φ. Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν παροιμιολογίαν, Ἀθηνᾶ 52 (1948) 90-91, καὶ Ν. Χ. ΚΟΝΟΜΗ, Παροιμίες καὶ παροιμιώδεις φράσεις εἰς τρία μνημεῖα τῆς Κυπριακῆς διαλέκτου, ΕΕΒΣ 23 (1953) [Κανίσκιον Φαίδωνι Ι. Κουκουλέ], σ. 480.

5. Γιὰ τὶς μετοχές παθητ. παρακειμένου ποὺ δηλώνουν ἐκεῖνον, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ὁ ὀμιλῶν ἀράται τὴν ἔννοια ποὺ δηλώνει ἡ λέξις, βλ. Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέ-

ἴδιο νόημα στὴ Ζάκυνθο («ἐπὶ παιδῶν ταραχοποιῶν¹⁾) θὰ πρέπει νὰ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ ἐρμήνευμα τοῦ Α. Παπαδοπούλου²⁾: «ὁ ἄξιος ὀργῆς, κακός». Πρβ. καὶ τὴ μετοχὴ θεοργισμένος³⁾, ἀπὸ τὴν Ἡπειρο.

*Ἐλάτε, τὰ παιδάκια μου, νὰ πηαίνωμεν ὁμάδι,
γιατὶ μὲ τὴν ἀπόφασιν νὰ πάγη εἰς τὸν Ἄδη (1469-70)*

Ὁ Ρήγας ἀνακαλύπτει τὸ κακὸ πού ἔκαμε ἡ Ρήγισσα στὴν κόρη του καὶ ἀπευθύνει τοὺς στίχους αὐτοὺς στὴν Εὐγένεια καὶ τὸ Ρηγόπουλο. Προηγουμένως (στ. 1465) τοὺς εἶχε ἀνακοινώσει ὅτι θὰ τιμωρήσῃ τὴ Ρήγισσα μὲ θάνατο (*Κ' ἡ Ρήγισσά μου μοναχὴ νὰ χάσῃ τὴν ζωὴν της*). θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ γράψωμε στὸ ἀ' ἡμιστίχιο τοῦ στ. 1470: *Γιατὶ ἴμαι στὴν ἀπόφασιν...*⁴⁾ Λίγο παρακάτω (στ. 1476) ὁ Ρήγας ἐπαναλαμβάνει: *Διατὶ ἐγὼ ἀποφάσισα γιὰ νὰ τήνε χαλάσω.*

Θεσσαλονίκη

ΙΩΑΝΝΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΤΕΣΣΕΡΕΙΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Ἵστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1953, πού ἔθαψε στὰ ἐρείπια ὄσα βιβλία καὶ χαρτιά εἶχαν σωθῆ ἀπὸ προηγούμενες συμφορὰς (σεισμούς, κλεψιές, φωτιά), τὰ χειρόγραφα τῶν χρόνων τῆς Βενετοκρατίας στὴν Κεφαλλονιά γίνονται ὀλοένα καὶ περισσότερο σπάνια. Ἄρκετὰ ὅμως ἔχουν γλιτώσει, καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἀνασυρθοῦν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια πρέπει νὰ εἶναι ἐπίμονη καὶ συστηματικὴ. Δίνω ἐδῶ περιγραφὴ τεσσάρων καταστίχων στὸν τύπο τοῦ κώδικα, πού σώθηκαν καὶ πού εἶναι γεμάτα μὲ πληροφορίες γιὰ γεγονότα, τόπους, ὀνόματα τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα.

1. Χάρτ. 31,5×21,5 φφ. 90 18. αἰ.

Κατάστιχο ἐγγράφων Μονῆς Γεννήσεως Θεοτόκου τῆς Ἄτρου, στοὺς Πρόννους Κεφαλληνίας.

τὴν τῶν ρηματικῶν ἐπιθέτων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, Ἀθηνᾶ 44 (1932) 193-222. Πρβ. καὶ Α. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΥ, Νεοελληνικὴ σύνταξις² τ. 1, Ἀθ. 1946, σ. 343-344.

1. Α. Χ. ΖΩΗ, ἔ. ἀ., λ. ὠργισμένο!

2. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ποντικῆς διαλέκτου, Ἀθ. 1961, λ. ὠργισμένος 1.

3. Δ. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, Νεοελληνικὰ γλωσσικὰ ἀνάλεκτα, Ἀθηνᾶ 46 (1935) 133.

4. Ἔτσι ἄλλωστε εἶχε ἐκδώσει ὁ ἐκδότης τὸ στίχο στὴν πρώτη παρουσίαση τῆς «Εὐγένειας» (περ. Θέατρο, χρόνος Γ', τεύχος 14, 1964, σ. 23). Γιὰ τὴ φράση «εἶμαι στὴν ἀπόφασιν» πρβ. Ἀχέλη (ἔκδ. Pernot) στ. 881.

φ. 1-7^v «Πίναξ τῶν ὑποσταντικῶν, δέντρων καὶ ἐτέρων πραγμάτων τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μοναστηρίου τῆς Ἱερωσίου: ρεκοπιὰδα ἐδῶ ἀπὸ παλαιαῖς γραφαῖς καὶ κόπιες, 1763 Παπαῖ Παρθένιος Φραγγᾶτος» (Περιλήψεις διαφόρων ἐγγράφων ἀπὸ 1591 μέχρι 1793).

φ. 7^v «Τὸ παρὸν ρέγγιστρον τῶν ἄνωθεν προσηλώσεων ἔγινεν εἰς τὸν καιρὸν τῆς ἐπιστασίας καὶ Κυβερνήσεως τῶν δύο πανοσιωτάτων Ἱερομονάχων Κύρ Ἀνανίου καὶ Κύρ Εὐγενίου, θείου καὶ ἀνεψιοῦ τῶν Τρογιάνων Μελισαρῶν, εὐρισκόμενοι ὁ μὲν οἰκονόμος, ὁ δὲ καθηγούμενος, εἰς τὴν αὐτὴν σεβασμίαν Μονὴν τῆς Ἱερωσίου, καὶ ἔχοντες ταῖς αὐταῖς προσήλωσιν καὶ ἄλλαις γραφαῖς, εἰσὲ κόλαις χαρτί, ὅμως μαζομέναις ὡσάν πρωτόκολον, μὴ τῆς ἐπαράδωσαν, καὶ μὲ ἐπρόσταξαν, νὰ ταῖς ρεκοπιάρω, καὶ ρεγγιστράρω εἰς τὸ παρὸν μὲ ἀκριβὴν ἐπιμέλειαν νὰ μὴν παραλλάσουσιν ὀλότελα ἀπὸ τὰ γεγραμμένα. Καὶ ἰδοὺ μὲ τὴν βοήθειαν αὐτῆς τῆς δεσποίνης καὶ βασιλῆσσης τοῦ κόσμου ὅπου ταῖς ἐτελείωσα ὡς φαίνονται ἔνπροσθεν. μήτε βάνοντας, μήτε εὐγάνοντας ἀπὸ εἴτι ἤβρισκα γεγραμμένον, καθὼς ἤμπορεῖ νὰ πιστωθῆ ὅστις θελήσει νὰ ταῖς ρικοντράρη μὲ ταῖς παλαιαῖς: ταῖς ὁποῖαις ταῖς ἐκονσενιάρησα τῶν αὐτῶν Ἱερομονάχων νὰ ταῖς ἔχουσιν εἰς ἀσφάλειαν. Τοῦτο τὸ ἔργον ἐκρίθη τίμιον καὶ θεάρεστον, ἀπὸ ὅσους τὸ ἴδαν ἢ τὸ ἤκουσαν καὶ ἦτο πολλὰ χρειαζόμενον, διὰ νὰ μὴν ἀφανισθοῦν τὰ γεγραμμένα ἀπὸ τὴν παλαιότητα ... ἐρεκοπιαρίσθη εἰς τοὺς 1763 ... Παρθένιος ἀνάξιος Ἱερομόναχος ὁ Φραγγᾶτος».

φ. 8 Περιλήψεις ἐγγράφων γραμμένες μετὰ τὸ 1763.

φ. 9 - 12^v Καταχωρίσεις ἀφιερώσεων, καὶ σύντομη περιγραφή διαφόρων γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν τὸ μοναστήρι, ἀπὸ 1880 - 1887.

φ. 13 - 58^v Ἀντίγραφα διαθηκῶν, προσηλώσεων, δωρεῶν, ποὺ καταγράφηκαν ἀπὸ νοταρίους ἢ ἀξιωματοῦχους τῆς Μονῆς, ἀπὸ 1591 - 1763, καὶ ποὺ ἡ περίληψή τους βρίσκεται στὰ φφ. 1 - 7^v. Ἡ ἀντιγραφή μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἱερομόναχου Παρθενίου Φραγγᾶτου. Ἀρχ. Εἰς δόξαν σου Παναγία Παρθένε 1591 ἡμέρα δ' τοῦ μαρτίου μηνός.

φ. 59 - 71 Ἀντίγραφα διαθηκῶν, προσηλώσεων, δωρεῶν, ποὺ καταγράφηκαν ἀπὸ ἀξιωματοῦχους τῆς Μονῆς μετὰ τὸ 1763, καὶ ποὺ περίληψη τῶν περισσοτέρων βρίσκεται στὰ φφ. 8-9. Ἐπίσης σημείωση διαφόρων πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς Μονῆς ἢ γιὰ τοπικὰ γεγονότα.

φ. 72 - 90^v Ἀντίγραφα ὅπως παραπάνω, ἀπὸ 1795 - 1887.

A. Ἡ γραφή τοῦ Παρθενίου Φραγγᾶτου καλλιγραφική, μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα. Μελάνι καστανό. Οἱ ἄλλες γραφές, ἀπὸ διάφορους μεταγενέστερους, δυσανάγνωστες καὶ συχνὰ πολὺ ἀνορθόγραφες. Χαρτὶ χοντρό, φθαρμένο στὶς γωνίες τῶν φύλλων. Στάχωση ἀπλή μὲ καστανόμαυρο δέμα, φθαρμένη.

Φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Ἱερωσίου καὶ σώθηκε μὲ τὴν ἀξιωματικὴ φροντίδα

τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς ἀρχιμανδρίτη Δαμασκηνοῦ Διαμαντάτου, ποὺ φρόντισε μὲ ἀγάπη τὸ μοναστήρι στὶς ἀντίξοες περιστάσεις τῶν τελευταίων τριάντα χρόνων. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ηλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, Κεφαλλ. Σύμμ. 2, 369, ὡς τὸ νεώτερο κτηματολόγιο τῆς Μονῆς, ὁ ὁποῖος ὁμῶς, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει, δὲν εἶχε χρόνο στὴ διάθεσή του νὰ τὸ μελετήσῃ προσεκτικὰ, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴ Μονή. Ἡ ἱστορία τοῦ μοναστηριοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς περιοχῆς τῶν Πρόννων φωτίζεται σὲ πάρα πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων ποὺ περιέχει τὸ χειρόγραφο.

2. Χάρτ. 21×30 φφ. ι' + 81 18. αἱ.

Κατάστιχο ἐγγράφων Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὰ Τραχώνια (μετόχι τῆς Μονῆς Ἄτρου, μετὰ τὸ 1703).

φ. α' - ε' Περιλήψεις διαφόρων ἐγγράφων (230), ἀπὸ 1610 - 1703, τῆς Μονῆς Τραχωνίων, καὶ ἀπὸ 1703 - 1763 τῆς Μονῆς Ἄτρου, γραμμένες ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Παρθένιο Φραγγάτο μὲ ἐντολὴ τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἄτρου Εὐγενίου Τρογιάνου - Μελισσαράτου.

φ. ζ' - ι' Διάφορες ἐγγραφές ἐπὶ ἡγουμενίας στὴ Μονὴ Ἄτρου τοῦ Νικοδήμου Βαλσάμου (1769) καὶ τοῦ Κλήμη Φωκᾶ (1878).

φ. 1 - 60 Ἀντίγραφα διαθηκῶν, προσηλώσεων, δωρεῶν, ποὺ καταγράφηκαν ἀπὸ νοταρίου ἢ ἀξιωματούχους τῶν Μοναστηριῶν ἀπ' εὐθείας στὸ Κατάστιχο αὐτὸ (ἀπὸ 1610 - 1703 γιὰ τὰ Τραχώνια, καὶ ἀπὸ 1703 - 1769 γιὰ τὴν Ἄτρο καὶ τὸ μετόχι τῆς «Τραχώνια»).

φ. 60^v - 67^v Ἀγραφα φύλλα, μὲ ἐπιγραφές σὲ μερικὰ ἀπ' αὐτά, ποὺ δηλώνουν τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου, ποὺ ἔχει διπλωθῆ στὰ δύο γιὰ νὰ δεθῆ στὸ κατάστιχο.

φ. 68 - 70 Περιγραφή τῆς Μονῆς Ἄτρου ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Πάνο Ραυτόπουλο Ἰθακήσιο, 1894.

φ. 70^v - 81 Διάφορες ἀναγραφές. Στὰ παράφυλλα τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους ὑπάρχουν διάφορες ἐγγραφές ἐλληνικὰ καὶ ἰταλικὰ.

Α. Κατάστιχο συγκροτημένο ἀπὸ διάφορα φύλλα χοντροῦ χαρτιοῦ καὶ διπλωμένα ἀντίγραφα νοταριακῶν πράξεων, ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ σχηματίζουν βιβλίο. Ἡ γραφή τοῦ Παρθενίου Φραγγάτου καλλιγραφικὴ, τὸ μελάνι καστανό. Οἱ ὑπόλοιπες ἀναγραφές δυσανάγνωστες, μὲ μελάνι διαφορετικοῦ χρώματος ἢ καθεμιὰ, πολλές φορὲς ἀνορθόγραφες. Φύλλα φθαμμένα στὶς γωνίες τους καὶ σκωροφαγωμένα. Στάχωση πρόχειρη μὲ ἐξώφυλλα ἀπὸ χαρτόνι μὲ ράχη δερμάτινη καστανόμαυρη, φθαμμένη.

Φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τῆς Ἄτρου, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 1703 ἡ Μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὰ Τραχώνια ἔγινε μετόχι τῆς παραπάνω Μονῆς. Ἐτσι οἱ ἀναγραφές μετὰ τὸ 1703 ἀναφέρονται στὴ Μονὴ τῆς Ἄτρου ἢ στὰ Τραχώνια ὡς μετόχι τῆς. Περιέχει πλῆθος πληροφοριῶν γιὰ ὀνόματα τόπων καὶ περιστατικὰ, ἀλλὰ ἡ ἀνάγνωση τῶν σημειωμάτων δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν κακογραφία. Ἀναφέρεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ηλ. ΤΣΙΤΣΕΛΗ, ἔ.ἀ. 2, 372, ὡς ὁ δεῦτερος ἀπὸ τοὺς δύο κώδικες τῆς Μονῆς, χωρὶς νὰ δίνονται περισσότερα στοιχεῖα.

3. Χάρτ. 42,5×14,5 φφ. 169 άρχ. 19. αί.

Κατάστιχο έγγραφων οίκογενείας Μαρίνου Πινιατόρου, τῶν ἐτῶν 1636 ἕως 1802. (Ἀντίγραφα ἐγγράφων Βενετῶν ἀρχόντων, νοταρίων, καθῶς καὶ ἰδιωτικῶν συμφωνητικῶν, ἑλληνικὰ καὶ ἰταλικά).

φ. 1 «1804, ὀχτακοσίους τεσσάρους ἐν μηνί Ἰανουαρίου πρώτη ἐ.π. Κεφαλληνία, Ἀργοστόλι. Ἐνεφανίσθη ἐν τῷ Κάγγελο ἐμοῦ Νοταρίου παρώντων καὶ τῶν κάτωθεν τιμίων μαρτύρων ὁ εὐγενῆς Κοσ. Μαρίνος Πινιατόρος ποτὲ Κου Βασιλείου ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπρόσφερε περίσια πεπαλαιωμένα γράμματα τῶν γονέων του, καὶ ὁποῦ ἀποβλέπουν καὶ τὸν ἑαυτὸν του καὶ ἀδελφοσύνην του εἰς ἀγοραῖς, πάχτα, διαθήκαις, ἀρεσκίαις, πρικοπαράδοσαις, ὑποτέκαις, ἀλαξίες καὶ ἕτερα ἄλλα κάθε λογῆς εἰς διάφοραις νοδαρικαῖς πράξαις, πριβᾶτα, ἀντίγραφα, διὰ νὰ τὰ ἀπεράσω καὶ ρεγγιστράρω ὅλα μὲ ταῖς δάταις τους, καὶ μὲ τὴν ἀνάγνωσιν ὁποῦ εἶχε κάμω εἰς αὐτὰ καὶ κονφρόντο τῶν ρεσπετάδων χαρακτῆρων εἰς ἀουτεντικὰδες κόπιας ἐνωμέναις εἰς τὸ παρὸν προτόκοιο ὁποῦ ἐπιταυτοῦ μοῦ ἐπρόσφερε: "Ὅθεν λαμβάνωντας εἰς χεῖρας ὅλλα τὰ ἄνω εἰς ρεμβία [;] χαρτιά, καὶ καλῶς ἀναγινώσκοντάς τα ἀρχινῶ νὰ τὰ ξαναγράφω ἕνα πρὸς ἕνα εἰς τὸ παρὸν προτόκοιο ρεγγιστράρωντάς τα κατὰ τὴν τάξιν τῆς Νοδαρικῆς εἰς ἀουτέντικες φόρμες διὰ νὰ σώζωνται ξαναενωμένα, καὶ νὰ ὀφελθῆ ὅθεν ἡ χρεῖα τὸ καλέση, ἐπιστρέφωντας μετὰ τὸ ρεγγιστρο ὀλλῶν τῶν ἄνωθεν μελετημένων χαρτιῶν ὁμοῦ μὲ τὸ παρὸν προτόκοιο τὰ ἀουτέντικα ὅλλα χαρτιά τοῦ ἄνωθεν Κυρίου Πινιατόρου μὲ ταῖς πρεπούμεναις ἀνοτατζιόνες εἰς τὸ καθένα κατὰ τὸ ἔθος. Μαρίνος Δέτζιμας τοῦ Ἀλιβίτζη μαρτιρό. Νικολίς Ἄννιως Θεοδόρου μαρτηρό. Σπυρίδων Βοθροντὸς Νοτάριος Δημόσιος».

Α. Γραφὴ εὐανάγνωστη, τὰ περισσότερα μὲ καστανὸ μελάνι, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα μὲ μαῦρο. Χαρτί χοντρὸ ὅπως τὸ χρησιμοποιούμενο γιὰ νοταριακὰ πρωτόκολλα, μὲ τὸν λέοντα τοῦ Ἀγίου Μάρκου καὶ ἀρίθμηση μὲ σφραγίδα στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φύλλου, μὲ κόκκινο μελάνι. Κολοβό. Ἐξέπεσε ἡ στάχωση. Γενικὴ κατάσταση τοῦ χειρογράφου καλή.

Σῶζεται στὰ χεῖρια τοῦ κ. Παναγῆ Δ. Φωκᾶ ἀπὸ τὸν Ἐλιό, πού τὸ διέσωσε, ὅταν εἶδε νὰ καίγονται σωρὸς ἀπὸ χαρτιά πού ἀφοροῦσαν τὴν οἰκογένεια Πινιατόρου μετὰ τοὺς σεισμούς. Ὁ Μαρίνος Πινιατόρος, πού φρόντισε τὸ 1802 νὰ μαζέψῃ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔγγραφα σὲ τόμο, εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς γνωστῆς δίτομης ἱστορίας τῆς Κεφαλληνίας στὰ ἰταλικά: *Memorie critiche e storiche dell'isola di Cefalonia*, τόμ. 1-2, Corfu 1887.

4. Χάρτ. 38×28 φφ. 152 18. αί.

Κατάστιχο περιλήψεων νοταριακῶν πράξεων καὶ ἰδιωτικῶν συμφωνητικῶν Μιχέλη Κούρτσουλα, γραμμένες ἀπὸ τὸν κληρονόμο του Στέφανο Φωκᾶ.

φ. 1 «Πίναξ τῶν κοντράτων καὶ ἄλλων τούτων τοῦ εὐγενοῦς Μιχέλη Κούρτζουλα, εὐρίσκωνται εἰς τὰ χεῖρια τοῦ εὐγενῆ Ἐκλαμπρότατου Στέφανου

Φωκᾶ Γ.Ο. τόσον εἰς πράξεις νοδαρिकाῖς ὡσάν καὶ εἰς φήλτζα. Τὰ ὁποῖα κοντράτα ὅλα εἶναι δεμένα εἰς ἓνα κοντράτο λεγόμενα φήλτζα Π.Α.»

Τὸ κείμενο, γραμμένο σὲ δύο στήλες, εἶναι περιλήψεις ἀπὸ νοταριακῆς πράξεως ἢ ἰδιωτικῆς συμφωνίας γιὰ ἀγορές, ὑποθήκες, χρεωτικῆς ὁμολογίας διαφόρων προσώπων στὸν Μικέλη Κούρτζουλα γιὰ τὸ διάστημα 1718 - 1780, γραμμένες ἀπὸ τὸν Στέφανο Φωκᾶ.

φ. 44^v - 49 Περιλήψεις διαφόρων συμβολαίων Στεφάνου Φωκᾶ.

φ. 97^v - 107 Πίνακας κτημάτων σὲ διάφορες περιοχῆς ἰδιοκτησίας τῆς οἰκογενείας Στεφάνου Φωκᾶ.

Α. Γραφὴ καθαρὴ μὲ μαῦρο μελάνι στὰ φφ 1-42. Οἱ ὑπόλοιπες ἀπὸ διάφορα μεταγενέστερα χέρια, ἐπίσης εὐανάγνωστες. Τὰ φφ. 43-44, 49^v-97 καὶ 107^v-152 ἄγραφα. Χαρτὶ χοντρὸ. Στάχωση μὲ χαρτόνι ντυμένο μὲ λεπτὴ περγαμνὴ φθαρμένη. Στὸ ἐξώφυλλο ἡ ἐπιγραφή «Summario dei contratti pertinente Cranea, Livatto, Tinia e Lixuri e Lassi».

Τὸ κατάστιχο τοῦτο βρέθηκε σὲ πρόσφατη ἐρευνά μου στὸ οἰκογενειακὸ Ἀρχεῖο τοῦ κ. Νίκου Νικηφ. Φωκᾶ, ἀπογόνου τοῦ κλάδου τῆς οἰκογενείας Φωκᾶ ποὺ ἔδωσε τὸν Πρόεδρο τῆς Ἰονίου Γερουσίας (1854) Σπυρίδωνα Φωκᾶ Στεφάνου. Ὁ Μικέλης Κούρτζουλας ἦταν κάτοχος κτημάτων στὴν περιοχή Μεσοχωριῶν καὶ Ἀνοῆς τῆς Παλικῆς. Ὁ Στέφανος Φωκᾶς, ποὺ ἔγραψε τίς περιλήψεις τῶν φφ. 1-42, ἦταν ὁ κληρονόμος τοῦ Μ. Κούρτζουλα. Ἀναφέρονται στὰ ἔτη 1718 ἕως 1780 καὶ εἶναι γραμμένες ἴσως τὸν τελευταῖο χρόνο, ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο, ποὺ εἶχε μπροστά του τὰ διάφορα ἔγγραφα. Τὸ χφ εἶναι πολύτιμο γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ ὀνόματα τόπων καὶ χωριῶν ποὺ δὲν ὑπάρχουν σήμερα (ὅπως τὸ χωριὸ Μαρκοπουλάτα στὰ Μεσοχώρια), καθὼς καὶ νοταρίων τῆς ἐποχῆς.

Ἀργοστόλι

ΓΕΡ. Η. ΠΕΝΤΟΓΓΑΛΟΣ δ. ἱατρ.